

GİRİT'İN ELDEN ÇIKIŞ SÜRECİNDE OSMANLI DEVLETİ VE BÜYÜK GÜÇLER (1869-1897)*

Adem HORAY**

Makale Geliş Tarihi: 15 Aralık 2024

Makale Kabul Tarihi: 27 Aralık 2024

Öz

XIX. yüzyıl boyunca Osmanlı Devleti'ni en çok uğraştıran konulardan biri Girit Adası'nın geleceği olmuştur. Devletin çözülmesinin önemli sorunlarından birini oluşturan bu sorunlu ada XIX. yüzyıl boyunca dış yardım ve tahriklerle devleti yüzyıl boyunca uğraştırmıştır. 1897 tarihinde resmen özerklik idaresi verilen Girit Adası'nın ayrılıkçı kesiminin mücadelesini neredeyse yüzyıl boyunca diri tutan en önemli etmenlerden birisi şüphesiz düvel-i muazzama denilen devrin büyük güçlerinin ve ayrılıkçıların hamisi Yunan Krallığı'nın süreçte izledikleri dinamik politikalar olmuştur. Bu politikalar neredeyse yüzyıl boyunca ortaya çıkan isyanların gerek olgunlaşmasında gerek bastırılmasında önemli etmenlerden olmuştur. Devletlerin ortaya koyduğu politikalar masada kendini gösterdiği gibi sahada da göstermiştir.

Anahtar Kelimeler: Girit, Diplomasi, Avrupa, İsyân, Krallık.

THE OTTOMAN EMPIRE AND THE GREAT POWERS IN THE PROCESS OF ABANDONING CRETE (1869-1897)

Abstract

One of the issues that preoccupied the Ottoman Empire the most throughout the 19th century was the future of the island of Crete. This problematic island, which constituted one of the important problems of the state's dissolution, kept the state busy with foreign aid and provocations throughout the 19th century. One of the most important factors that kept the struggle of the separatist section of the island of Crete, which was officially granted autonomous administration in 1897, alive for almost a century was undoubtedly the dynamic policies pursued by the great Powers of the era called the Great Powers and the Greek Kingdom, the patron of the separatists. These policies were important factors in both the maturation and the suppression of the rebellions that emerged throughout almost a century. The policies put forward by the states showed themselves on the table as well as in the field.

Key Words: Crete, Diplomacy, Europe, Revolt, Kingdom.

* Bu çalışma Ege Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü'nde 2023 yılında tamamlanan "Girit'in Elden Çıkış Sürecinde Osmanlı Devleti ve Büyük Güçler (1869-1897)" başlıklı yüksek lisans tezinden üretilmiştir.

** Doktora Öğrencisi, mail: ademhoray@gmail.com, ORCID: 0000-0002-2196-7347.

GİRİŞ

Osmanlı Devleti'nin Akdeniz ve Ege egemenliği için alınması hayati önem taşıyan Girit Adası'nın kuşatması uzun mücadelenin ardından 1669 tarihinde imzalanan Paliocastro Antlaşması ile son bulmuş ve Suda, İspirlanka ve Granbosa'nın dışında kalan topraklar Osmanlı Devleti tarafından alınmıştır. 1715 tarihinde Damat Ali Paşa'nın Mora Seferi ile bu kaleler de Osmanlı topraklarına katılarak adanın fethi tamamlanmıştır.¹ Bu sonuç ile İstendil Adası hariç Ege Denizi Osmanlı Devleti'nin iç denizi olmuştur.²

Osmanlı yönetimi adaya gerek stratejik gerek etnik gerekse tarihi durumundan dolayı büyük önem ve konfor sahası vermiştir. Fethedildiği günden itibaren ayrıcalıklı bir yapıya sahip olan Girit Adası'nda ekonomik açıdan halk rahat bırakılmış, devletin çeşitli yerlerinde alınan İşpence, Tapu, Otlak, Kışlak Tuz gibi vergiler Girit adasından alınmamıştır. Adanın durumu ile ilgili ünlü Osmanlı vakanüvisti Ahmet Lütfi Efendi de şu bilgileri vermektedir.

“Girit, Osmanlı topraklarının en batısında, havası hoş ve çok verimli bir yerdir. Adanın ne denli bayındır olduğunu, ancak burayı görenler bilir. Sıkça yaşanan göçlere karşın nüfusun artması, buna kanıttır. Girit'te alınan vergi ise, öbür eyaletlerin dörtte biri kadardır. Ve kişi başına, hiçbir zaman 40 kuruşu aşmamıştır. Bu denli az vergi bile, Girit için ayrıcalık sayılır. Herkes din ve inancını serbestçe uygular, ekonomik bakımından dengeli bir dağılım vardır.”³

XVIII. yüzyıla gelindiğinde Girit adasında huzursuzluklar baş göstermeye ve milliyetçilik olgusu filizlenmeye başlamıştır. Gerileme sürecine giren Osmanlı Devleti özellikle 1768-1774 Osmanlı-Rus Savaşı ile beraber önemli bir kırılma noktası yaşamış, savaş sürecinde Ruslar, Rumlar arasında milliyetçilik fikirlerini oluşturmaya başlamıştır. Bunun yanında

*Bu çalışma Ege Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü'nde 2023 yılında tamamlanan “Girit'in Elden Çıkış Sürecinde Osmanlı Devleti ve Büyük Güçler (1869-1897)” başlıklı yüksek lisans tezinden üretilmiştir.

**Doktora Öğrencisi, mail: ademhoray@gmail.com, ORCID: 0000-0002-2196-7347.

¹ Adıyeke ve Adıyeke, 2006, 43.

² Başeren, 2006, 18.

³ Aydın, 2008, 12.

Rönesans ile Antik Yunan kültürüne yönelim ve hayranlık artmış ve Yunan halkı, Avrupalılar tarafından “*eski Yunanlıların torunları*” olarak görülmeye başlanmıştır.⁴ Fransız aydınlarından Voltaire ve Andre Cheier, İngiliz Byron Yunan edebiyatının hayranları olarak ön plana çıkmıştır.⁵ Filhelenler olarak da adlandırabileceğimiz bu kesimin Yunan entelektüelleri ile temasları sonucunda Yunan kimliğinin oluşumunda önemli rol üstlenmişler ve modern Yunanlıların barbarlıktan arındırılmasına vurgu yapmışlardı.⁶ Yine XVIII. yüzyıl ile birlikte Rum burjuvazisinin ortaya çıkmaya başlaması ve Rumların Avrupa ile kurdukları köprülerle Rum milliyetçiliği uyanmaya başlamış Montesquieu, Racine gibi düşünürlerin eserleri tercüme edilerek Rum halkı arasında Kozma, Rigas, Korais gibi yazarlar ortaya çıkmıştır.⁷

Adadaki ilk isyan Rus Çarlığı'nın etkisi ile yaşanmıştır. Bu isyan Girit adasının yaklaşık 150 yıl sürecek olan gerilim dönemini başlatan olay olmuştur. Bizans'ı tekrar canlandırma hedefi ile hareket eden Rus Çarice Katherina ajanlarını Mora yarımadasına göndererek Yunan halkını Türklere karşı harekete geçirmekle görevlendirmiştir, bu ajanlardan birisi de İsfakiya'da, bölgenin ileri gelenlerinden Daskaloyiannis ile irtibata geçmiş ve ajanın kışkırtması ile adada ilk isyanın fitili ateşlenmişti. Çıkan isyan zayıf kalmış bunun sonucunda isyanın lideri Daskaloyiannis öldürülmüştür. Yaşanan süreç şüphesiz adada yaşayan Rumlar üzerinde az da olsa milliyetçi duyguların oluşmasına sebebiyet vermiştir. Öyle ki ayaklanmanın başlama yılı olan 1770 Yunanlı tarihçiler tarafından Yunan milli duygularının başladığı dönem olarak kabul edilmiştir.⁸

XIX. yüzyıl ile birlikte Fransız İhtilali'nin getirdiği ayrılıkçı fikirler, devletin işleyemez duruma gelen mekanizması, ekonomik ve askeri sıkıntılar, gittikçe güçlenen Yunan burjuvazi ve entelektüel sınıfının yanına Filiki Eterya cemiyetinin de eklenmesi ve bu cemiyet ile birlikte bağımsızlık isteklerin sistematik temeller üzerine oturtulması ile durum devlet için içinden çıkılmaz bir durum halini almıştır. Bunun yanında Rum burjuva aileleri çocuklarının Avrupa'nın çeşitli yerlerinde aldıkları eğitim ve

⁴ Tuncer, 2017, 103.

⁵ Tuncer, 2017, 103.

⁶ Şenışık, 2014, 37.

⁷ Ünsal, 2009, 18.

⁸ Etensel İldem, 2000, 44.

öğrendikleri fikirlerde Rum milliyetçiliğine doğrudan katkı vermişti. Bu dönemde batılı aristokrat gezginlerde de Filhelenizm'e olan ilgi giderek büyümüştü. Batı Avrupa'daki Filhelenizm düşüncesiyle; *"İslam dininin ilerlemeye engel olduğu", Yunanlı anneden çocuğunu yeniçeri yapmak üzere kopartan barbar Türk efendi", Asyalı barbarlar olarak kalmakta direnen Türkler"* gibi imajlar savunulmuştu.⁹

1821 İsyanı ve Girit

Yunan Krallığının kurulmasını sağlayan 1821 isyanı başlarda doğrudan Girit Adası'nı ilgilendirmese de, ada sonraları isyanın ana noktalarından biri olarak yerini almıştır. 1821 isyanı ve ardından Yunan Krallığı'nın kurulması, Girit Adasını bağımsızlığa götürecektir olaylar silsilesinin dönüm noktası olması nedeniyle önem arz etmektedir.

1820 yılına kadar geçen dönem Rumlar için yapılanma evresi olmuştur. Silah ve para temin edilmiş, çeteler kurulmuş, halkın bağımsızlık duygularının üzerine gidilmiş, Mora ahalisi isyana hazır hale getirilmişti.¹⁰ XIX. yüzyılda gelişen olaylar ve Osmanlı'nın içinde bulunduğu durum, hızlı bir şekilde filizlenen Filiki Eteryaya örgütünün megali idea için ilk adımı atmasına neden olmuştur. 1820 yılı ile birlikte devletin önde gelen valilerinden Tepedelenli Ali Paşa'nın isyan etmesi, Rum isyanının da başlamasına zemin hazırlamıştır. II. Mahmud'un danışmanı olup Fenerliler mektebinden yetişen¹¹ Halet Efendi'nin Tepedelenli Ali Paşa'ya karşı muhalefeti ile bütün dikkatleri Filiki Eteryadan ziyade Tepedelenli'ye karşı mücadeleye verilmesini sağlamasından¹² Filiki Eteryanın öncülüğünde başlayan Mora merkezli isyan zamanla Girit'in Hanya, İskakiye ve Apokorono'na bağlı dağ köylerinde yaşayan Rumların da isyanına sebep olmuş ve Türklerin yaşadığı yerlere saldırılar başlamıştı. Devletin bu sırada diğer Ege adalarında ve Mora'da çıkan isyanlarla uğraşması ve denizlerde süren mücadeleler neticesinde Girit halkının dünya ile bağlantısı kopmuş bu durum isyanın adada hızla yayılmasına sebebiyet vermişti. Devlet olaylar karşısında Mısır valisi Kavalalı Mehmed Ali Paşa'dan yardım istemiş, Mısır birliklerinin Girit'e çıkması ile isyanın gidişatı da değişmeye

⁹ Erdem, 2019, 80.

¹⁰ Küçükler, 2005, 2.

¹¹ Ahmet Cevdet Paşa, 2008, II, 328.

¹² Shaw, 1977, 18.

başlamıştı. 1824 tarihinin Mart ve Nisan aylarındaki harekât ile isyancılar teslim olmaya başlamıştı.¹³ 1824 tarihi sona ermeden Girit'teki isyan askerler tarafından bastırılmıştı.

Yeni Oyuncu: Yunan Krallığı ve Girit

1821 isyanı sonucunda isyancıların arzu ettiği gibi olmasa da Avrupalı büyük devletlerin yardımı ile Yunan Krallığı kurulmuştur. Yunanlılara göre kendilerine verilen topraklar kalkınma için yetersizdi, Girit gibi limanlarıyla, verimli toprak yapısıyla önemli ekonomik yerler Osmanlı'da kalmıştı. Bu durum megali idea ülküsü ile de birleşince Yunan devletinin ilk hedeflerinden birisi Girit olmuştu. Bu amaçla Filiki Eterya örgütü önderliğinde, bu kez Girit'in Yunan Krallığına katılması için çalışmalar başlamıştı. Para yardımı, cephane ve silah yardımının yanında çeteler adaya gönderilmiş ve ada halkı Osmanlı'ya karşı isyana teşvik edilmişti. Bu durum 1830 isyanını ortaya çıkarmıştı. Osmanlı-Rus harbinin ardından yapılan Edirne Antlaşması ve 1830 tarihli Londra Antlaşması ile bağımsız olan Yunan Krallığı ile birleşemeyen Girit Rumları ayaklanmışlar bunun üzerine isyanı bastırma görevi Mehmed Ali Paşa'ya verilmişti, bu yardımın karşılığında Mehmed Ali Paşa, kendisine daha önce vadedilmiş olan Girit, Trablus-Şam ve Suriye valiliklerini istediye de Rus savaşında devleti yalnız bırakmış olduğundan dolayı padişah II. Mahmud tarafından Girit valiliği verilmekle yetinmişti.¹⁴ Adada olumsuzlukların devam etmesi Mehmed Ali Paşa'nın Girit adasından vazgeçmesine neden olmuştur.¹⁵ 15 Temmuz 1840 tarihli Londra Antlaşması ile Kavalalı Mehmed Ali Paşa Girit adasından çekilmiş ve ada tekrar Osmanlı yönetimine girmişti.

1841-1852 yılları arasında çeşitli ayaklanmalar olduysa da bu ayaklanmalar Osmanlı yönetimi tarafından bastırılmıştı. 1858 yılında yine Yunan hükümetinin propagandaları ile adada Müslüman ve gayrimüslimler arasında çatışma çıkmış, Rumlar, vali Mustafa Paşa'ya karşı harekete geçmişlerdi. Bâb-ı Âli'nin verdiği tavizler ve yatıştırıcı tutumu sonucunda isyan belli oranda yatıştırıldıysa da, bir Rum'un Türk bakkalı öldürmesi haberi ile Türk halkı ayaklanmış ve katilin kendilerine teslimini

¹³ Adıyeke ve Adıyeke, 2006, 203.

¹⁴ Karal, 2007, V, 129.

¹⁵ Menekşe, 2018, 42.

istemişlerdi, olayın yatıştırılması için bir mahkeme kurulmuş ve katil idama mahkûm edilmişti. Katilin idamı sonucunda ise bu kez Rumlar ayaklanıp, dağlara çıkmışlardı¹⁶ 1858 senesinde yayınlanan fermanla, Girit Hıristiyanlarının ekonomik, sosyal ve siyasal hayatlarında sağlanan iyileştirmelerden kısa zaman sonra, Osmanlı idaresi, fermanla belirtilen hakların uygulanmasını engellemekle kalmamış, bu fermanla verilen sözlerle uyuşmayan yeni vergi uygulamalarını yürürlüğe koymaya başlamıştır.¹⁷ Yaşanan süreçte isyancıların hamisi olan Yunan Krallığı'ndaki siyasi karışıklıklar da önemliydi. Bu karışıklıklar şüphesiz isyanın daha hızlı bastırılmasını sağlamıştır.

Kırılma: 1866 İsyanı

1866 isyanının ortaya çıkmasını hazırlayan iç ve dış bazı faktörler karşımıza çıkmaktadır. İç faktörlerden ilki kuşkusuz 1858 fermanını uygulamayan üstüne yeni vergiler getiren Osmanlı Devleti'nin tutumundan dolayı 1863 yılında İsfakiye'de meydana gelen huzursuzluklardır, bu durum Osmanlı tarafından bastırılrsa da aynı yıl meydana gelen diğer bir huzursuzluk,¹⁸ isyanın habercisi olmuştu. Yine İmparatorluğun bir başka bölgesinde, Lübnan'da yaşanan 1860-1861 Cebel-i Lübnan isyanı Osmanlı Devleti'ni bir süre uğraştırmıştır. Sonuçta İstanbul'da yapılan uzun tartışmalar sonucu beş Avrupa devleti (Fransa, İngiltere, Avusturya, Rusya, Prusya temsilcileri) ile Osmanlı Devleti arasında "*Lübnan Nizamnâmesi*" adı verilen bir yönetim bir de protokol 9 Haziran 1861'de imzalanmıştır.¹⁹ Lübnan krizinde yaşanan süreç 1866 Girit isyanına da bir örnek teşkil etmiştir.

Dış faktörlere bakıldığında ise karşımıza, 1864 yılında İngiltere'nin Yunan Krallığı'na hediye ettiği Yedi Ada çıkmaktadır. İngiltere'nin bu tutumu Yunan Krallığı'nda farklı algılanmıştır. Bu durum Rumlar arasında Osmanlı Devleti'ne karşı girişilecek bir isyan hareketinde dönemin süper gücü İngiltere'nin kendi yanlarında olacağı ya da karşılarında olmayacağı algısına neden olmuştur.

¹⁶ Aksoy, 2006, 28.

¹⁷ Yavuz, 2017, 149.

¹⁸ Yavuz, 2017, 149.

¹⁹ Özkaya Duman, 2006, 9.

Bu durumlardan cesaret alan ve iç meselelerini halleden Yunan Krallığı harekete geçmiş, Yunan Krallığı'nın adaya gönderdiği din ve eğitim misyonerleri adada huzursuzluğun artmasına yol açmıştı.²⁰ Krallık bu süreçte bir taraftan adaya mühimmat ve erzak gönderirken diğer taraftan Avrupa gazeteleri yoluyla kamuoyu yaratmaya çalışmaktaydı. Bu süreçte isyancılar ayaklanmanın ortaya çıkmasında önemli bir desteği de Rusya'nın Hanya konsolosundan görmüşlerdi.

Adadaki Rumlar isyanın başlaması için bir bahaneye ihtiyaç duymuşlar ve bahane olarak da nahiyelerden gelen temsilciler Epitropia'da toplanarak padişahın sözü verilen ıslahatların yapılmasına yönelik bir dilekçe hazırlamışlardı. Osmanlı hükümetinin bu istekler karşısındaki olumsuz tavır göstermesi sonucunda Epitropia'da toplanan isyancılar, isteklerinin kabul edilmemiş olmasını da fırsat bilerek, silaha sarılacaklarını ve adadaki gelişmeleri konsoloslara bildirmiş ayrıca Bâb-ı Âli'nin kendilerine verdiği cevabı da vermişlerdi.²¹ Kısaca isyancılar, kendileri için vaat edilen iyileştirmelerin yapılmasını ve Osmanlı idaresinin koyduğu ağır vergileri bahane ederek isyan etmişlerdi.²² İsyancılar daha da ileri giderek bir hükümet kurup 2 Eylül 1866 tarihinde adanın Yunanistan'a bağlandığını da belirtmişlerdi.

Yeni vali Mustafa Naili Paşa ise barışçıl bir yol izleyerek isyanın önüne geçmek için bir beyanname yayımlamış ve ayaklanmanın sonlandırılması halinde isyancıların affedileceğini belirtmişse de dönüş alamamıştı. Bunun üzerine harekete geçen Naili Paşa, adanın yollarını kontrol altına alıp, adaya mühimmat ile Fransız, İngiliz, Amerikan, Macar, Polonyalı, Alman ve İtalyan Garibaldiçi gönüllüleri taşıyan gemileri engellemek için deniz ablukası uygulatmış,²³ Paşa'nın politikası ile ayaklanma adeta gerilla savaşı şeklini almıştı.

Bâb-ı Âli ise olaya ılımlı yaklaşmaktaydı, adada yeni bir idare şekliyle ayaklanmanın sonlanacağını düşünmekteydi bundan dolayı yeni idare şeklinin tespiti için adanın çeşitli yerlerinden ikişer Müslüman ve ikişer Hıristiyan'dan meydana gelen bir seçim kurulu başkente gidip,

²⁰ Tural, 2005, 69.

²¹ Karal, 2003, VII, 20.

²² Cengiz, 1999, 77.

²³ Yavuz, 2017, 163.

adanın durumunu görüşmek üzere 35 temsilci seçilmiş²⁴ ancak beklenen sonuç çıkmamıştı. Osmanlı yönetimi bu sonuçla isyana yönelik daha sert bir tutum göstermek amacıyla Mustafa Naili Paşa İstanbul'a çağrılıp yerine gayr-ı nizami savaşı da iyi bilen Ömer Lütfi Paşa adaya gönderilmişti. ²⁵ Ömer Lütfi Paşa'nın adaya gelişi, süreci devlet lehine değiştirmiş, paşanın başarılı harekâtıyla birlikte dağılan isyancılar dağlık bölgelere çekilmişti, şehir ve kasabalı Rumlar da sahillere gidip buralarda buldukları yabancı gemilerle Yunanistan'a göç etmeye başlamışlardı. Öte yandan Avrupa kamuoyunun isyancılar lehinde olmasıyla birlikte gönüllü teşkilatların kurulup adadaki Rumlara yardım yapılmasına olanak sağlanmıştı. Ayaklanma ile birlikte Osmanlı devletinin eksiklikleri görülmüş ve devlet uluslararası ilişkilerde prestij kaybına uğramıştır. Bu dönemde filizlenen muhalif bir hareket olan Genç Osmanlılarda, devletin isyancılar karşısındaki başarısızlığını eleştirmiştir.

Sadrızam Âli Paşa 1866 isyanıyla başlayan sürecin Osmanlı aleyhine sonuçlanmasından, yabancı devletlerin iç mesele olan bu olaya müdahale etmesinden kuşkusuz endişelenmişti. St. Petersburg'dan gelen "*Rum nüfusun çoğunlukta olduğu adalar için yeni bir yönetim şeklinin belirlenmesi amacıyla plebisit yapılması*" teklifi ile İngiltere ve Avusturya'nın bölgeye müfettiş gönderme talepleri karşısında Âli Paşa harekete²⁶ geçmek zorunda kalmıştı. 1867 yılının ilk günlerinde ise bu kez Fransız Hariciye Nazırı Moustier İngiliz Hariciye Nazırı Stanley ile görüşmüş, 8 Ocak 1867 tarihinde de Londra'daki Fransız sefiri Prens de la Tour d'Auvergne'in Girit'e muhtariyet verilmesi için Osmanlı'ya baskı yapılmasını teklif etmesiyle ilk adımını atmıştı. Ardından ise 24 Ocak'ta Paris'teki İngiliz maslahatgüzarı Julian Fane'e İstanbul'a muhtariyet için ısrar ettiğini ancak bunun bir çare olmayacağını belirtip en iyi yolun adanın Yunan Krallığı'na verilmesi olduğunu belirtmişti.²⁷ Sonunda büyük güçlerin müdahale ihtimalini önlemek için Âli Paşa Girit'e gönderilmişti.

²⁴ Karal, 2003, VII, 25.

²⁵ Türkmen, 2001, 233.

²⁶ Tural, 2005, 70.

²⁷ Bourne, 1963, 258.

Âli Paşa, Girit'e yeni bir idare götürüyor ve bununla hem âsileri kazanmayı hem de büyük devletlerin muhtemel müdahalelerini önlemeyi ümit ediyordu.²⁸ Paşa'nın amacı adada Osmanlı'nın ve diğer devletlerin kabul edeceği bir reform yapmak, bu şekilde hem dış müdahaleyi önlemek hem de bağımsızlık çalışmalarının engellenmesiydi. Diğer taraftan adada yaşananlardan dolayı teftiş-i müşterek meselesi gündeme gelmişti. Fransa maslahatgüzarı Mösyö Outre Osmanlı'ya 29 Ağustos 1867 tarihinde bir takrir vermiş, bu takrirdede adadaki askerî harekât protesto edilirken, Ömer Paşa'nın geri çağırılması istenmişti. Outre ayrıca talep edilen teftiş-i müşterek teklifinin kabul edilip yaşanan sıkıntılara da son verilmesini istemekteydi.²⁹ Öte yandan Fuad Paşa, Âli Paşa'nın adada uygulayacağı reformlarla ilgili olarak da büyük devletleri bilgilendirmişti. Sultan Abdülaziz de, Paşa'nın adada yapacağı görevlere dair 30 Eylül 1867 tarihli bir ferman yayınlanmış ve ada halkının daha fazla zarar görmesini engellemek içinde 1 Ekim 1867 tarihinde genel af ilan etmişti.³⁰

Âli Paşa duruma hâkim olduktan sonra adadaki olayları sona erdirip huzurun sağlanması ve büyük güçlerin olaya daha fazla müdahil olmaması için, adaya bir nevi muhtar bir yönetim anlayışını getirecek bazı düzenlemelerle Girit Vilayet Nizamnamesini yürürlüğe koymuştu. Âli Paşa öncelikle ada halkına verilen imtiyazları ilan etmiş ve 15 gün içinde Girit nahiyelerinden, halkın güvenini kazanmış 4'er Müslüman ve 4'er Hıristiyan temsilcinin seçilerek gönderilmelerini istemişti. Bu kararlar adanın her tarafına bildirilmişti. Nizamnameye baktığımızda, Girit devlet içinde devlet haline gelmişti. Oluşturulan meclis-i umumi ile yılda bir kere, her kazadan iki temsilci yılda bir kere gelip toplanacak ve bayındırlık, eğitim ve ziraat gibi konular görüşülecekti. Meclisin, alınan kararları Bâb-ı Âli'ye sunma şartı vardı, öte yandan nüfusun çoğunluğunu oluşturan Rumlar, mecliste de çoğunlukta oldukları için adanın Yunanistan'a katılması için yapılan siyasi çalışmalarda da meclis kullanılmıştır. Bundan dolayı zaman zaman meclisi toplamayan valiler hem Rum halkından hem de Avrupa devletlerinden baskı görmüşlerdir.³¹ Diğer taraftan, adada Rum nüfusunun aldığı yeni haklar Türklerin de hoşuna gitmemiş, çatışmalar devam etmişti. Fransız ve

²⁸ Türkgeldi, 1987.

²⁹ Cengiz, 1999, 44.

³⁰ Menekşe, 2018, 49.

³¹ Adıyeke ve Adıyeke, 2000, 25.

Rus konsolosluklarının yardımıyla Yunanistan'a giden mültecilerin karşılaştıkları kötü şartlar onları hayal kırıklığına sürüklemiş ve adaya geri dönmeyi düşündürmüştü. Bu durum Avrupa kamuoyunda da tepkilere neden olmuş, yaşanan durum isyanın da önüne geçmiştir. Yaşanan süreç sonucunda Avrupa kamuoyunun giderek Yunan aleyhtarı bir tavır takınması Osmanlı Devleti'nin isyan karşısındaki elini güçlendirmiştir.

1868 yılının ikinci yarısıyla beraber durum Osmanlı'nın istediği gibi gelişmeye başlamıştı. İngiliz-Fransız yakınlaşması, Rusya'nın ise İngiliz baskısı karşısında sessiz kalması ile Yunanlıların "*son ümitlerini*" İngiltere'ye bağlamaktan başka çare bırakmamıştı.³² 1868 Eylül ayının ortalarına gelindiğinde mültecilerin durumu iyice kötüleşmiş, Bâb-ı Âli bunu bir koz olarak Avrupa devletleri nezdinde kullanarak Yunanistan'a karşı sert tedbirler almaya başlamıştı.³³ Gerginleşen Türk-Yunan ilişkileri sonucunda 11 Aralık 1868 tarihinde Yunan hükümetine ultimatoma verilmiştir. Zor durumda kalan Yunan hükümeti devletler aracılığıyla Osmanlı Devleti ile görüşmelere başlamak zorunda kalmıştı. İkili ilişkilerin gerginleşmesi Avrupa'da da büyük heyecan uyandırmış, devletler harekete geçerek sorunun 1856 Paris Antlaşmasını imzalayan devletlerin katılımıyla yine Paris'te bir konferansta ele alınmasını kararlaştırmışlardı.³⁴

Yeni Dönem: Paris Kongresi

Paris konferansı ile birlikte Girit meselesi uluslararası bir sorun haline gelmiştir. Bu konferans adayı muhtariyete götüren süreçte önemli bir dönüm noktası olmuştur. Prusya'nın teklifi, Fransa kralı III. Napolyon'un daveti üzerine toplanan konferans ile olası bir çatışmanın önlenmesine çaba harcanmıştır. Fransa, Rusya, İngiltere, İtalya, Prusya, Avusturya ile Osmanlı Devleti arasında yapılan Paris konferansı ile Osmanlı Devleti'nin haklılığı belirtilip Yunanistan'a şiddetli bir nota verilmiştir.³⁵ Yunanistan 1856 antlaşmasında olmadığından konferansa gözlemci olarak çağrılmış, Yunan tarafı, Osmanlı hükümeti ile aynı pozisyonda görülmek

³² Bourne, 1963, 269.

³³ Cengiz, 1999, 51.

³⁴ Karal, 2003, VII, 36.

³⁵ Türkmen, 2001, 242.

istediğini belirtmişse³⁶ de bu reddedilmiştir. Bu konferans sonucunda Girit meselesi Avrupalı devletlerin garantisine girmiştir. Osmanlı Devleti'nin XIX. yüzyıl tarihine bakıldığında Paris konferansı devletin masada ender kazandığı olaylardan birini teşkil etmektedir.

Devletlerin Politikaları

1857-1859'da Hindistan'da ortaya çıkan isyan ve İrlanda'da devam etmekte olan sorunlardan dolayı İngilizlerin isteyeceği son şey milliyetçilik zeminine oturan ve merkezi bir güce karşı bağımsızlık hedefinin olduğu bir isyan ile uğraşmaktı.³⁷ İngilizler, isyanın geneli itibarıyla Osmanlı toprak bütünlüğünü koruyucu bir politika takip etmişti. Bu durum Rumlar için hiç şüphesiz büyük bir hayal kırıklığına sebebiyet vermişti. İngiliz elçi Lyons, Âli Paşa'ya Girit'teki huzursuzluğu sona erdirmesi için şikâyetleri dikkate alması hususunda sürekli tavsiyelerde bulunmaktaydı.³⁸ Adada yeni bir isyan çıkacağına dair haberler 1866 yılının ilkbaharından itibaren İngiliz Hariciye Nazırı Lord Clarendon'a gelmeye başlamıştı. Lord Clarendon bu durum üzerine İngiltere devletinin resmi politikasını yazılı olarak açıklama gereğini hissetmişti. Bu sırada, İngiltere'nin Girit konsolosu Charles Dickson'da Londra'ya gönderdiği raporlarda; Girit Rumlarının vergi adaletsizliği ve idari sistemin işlemeyişinden şikâyetçi olduklarını bildiriyordu.³⁹ Bir başka açıdan bakıldığında ise, İngiltere dolaylı bir şekilde de olsa isyanın ortaya çıkmasının başat aktörü olarak telakki edilebilir, 1864 yılında Yedi Ada'nın Yunan Krallığı'na, yeni Yunan kralı şerefine hediye edilmesiyle beraber 1866 isyanının da ilk kıvılcımı yakılmıştı.

1856 Paris antlaşması ile yönünü doğuya çevirmiş olan Rusya, Girit'teki isyana sessiz kalmamış ve isyancılara yardım etme yolunu seçmişti. Ruslar, zamanla Osmanlı'dan aldığı avantajlı sözleşmelerle, devletin her yerinde yaşayan Hıristiyan tebaa ile ilgili yeni düzenlemelerin yapılmasını isteyerek zaten Osmanlı iç işlerine müdahil olan bir devletti. İsyancıların güç aldığı kişilerden birisi, Rusların Hanya konsolosu olan Danderino olmuştur. Rus konsolos Rusya'nın politikasını yönlendiren ve isyancılara açıkça destek sağlayan en önemli kişi durumundaydı. Konsolos,

³⁶ Karal, 2003, VII, 36.

³⁷ Moorey, 2019, 193.

³⁸ Yavuz, 2017, 160.

³⁹ Bourne, 1963, 251.

isyan için elinden geleni yapıyor, asilere hem maddi hem de manevi desteğini açıktan açığa vermekten kaçınmıyordu, Rusya'da adaya sürekli silah yardımı yaparak isyancıları silahlandırıyordu.⁴⁰ Konsolosun isyancıları kıskırtmasından da anlaşılacağı üzere Rusların isteği adada bir karışıklığın çıkması idi. Anlaşılacağı üzere Ruslar ulusal çıkarları gereği 1866 isyan hareketinde Giritli Rumları destekleme yoluna gitmiş, XIX. yüzyılın genelinde olduğu gibi Ruslar Osmanlı'ya karşı yürütülen mücadelede yine karşı tarafta olmayı seçmişlerdi. Rusya bu süreçte isyancıların bir numaralı hamisi olan Yunanistan ile yakın bir politika sergilemiş ve Avrupa'da Sadowa Savaşı süreciyle de yalnızlaşan ve müttefik arayan Fransa ile yakınlaşmıştı. Diğer taraftan ise, Rusya'da durum gergindi. Çar II. Alexander'e yapılan suikast girişimi bunun yanında ekonomik olarak Rusların kötü durumda olması dış politikaya da yansımaktaydı. Rus hükümeti Girit işine büyük devletlerle birlikte girişmekten yanaydı. Bundan dolayı Hariciye Nazırı Gorçakof Fransa ve İngiltere'ye, isyana birlikte müdahale edilmesi yönünde düşüncesini iletmişti. Öte yandan Gorçakof Osmanlı'ya yönelik düşüncelerini Osmanlı elçisine yöneltmekten de geri durmamıştır. Gorçakof elçiye; *"Girit adası sizin için kaybolmuştur... Muhafaza edemeyeceğiniz bu Girit adasını Yunanlılara bırakınız. Zaten önceden de Girit'i Mısır Valisi Mehmed Ali Paşa'ya vermekten çekinmemiştiniz"*⁴¹ diyerek tutumunu gözler önüne sermişti.

Ayaklanmanın başlamasından öncede Ruslar adaya yönelik hesaplar içindeydi, buna örnek olarak I. George'nun evliliği gösterilebilir, Ruslar Yunanistan ve İngiltere'ye karşı politik bir hamle olarak da algılanabilecek bir durumla, İngiliz tesiri ile Yunan tahtına geçen I. George'u kendi yanlarına çekebilmek için Çar II. Aleksandr'ın yeğeni olan Grandüşe Olga ile evlendirmişlerdi. Bu evlilik ile bir söylenti ortaya çıkmış, evlilik ile birlikte Girit'in Rusya'ya çeyiz şeklinde verileceği gündeme gelmişti.

Genel itibariyle Rusya'nın isyan karşısındaki tutumunu, 1856 Paris Antlaşması ile Avrupa'dan bir anlamda tecrit edildiğinden de dolayı, Avrupa devletlerini karşısına almamak ve sorunu uluslararası bir mesele haline getirmek olarak belirtebiliriz.

⁴⁰ Aksoy, 2006, 35.

⁴¹ Armaoğlu, 1997, 281.

Fransa, Girit'teki isyancıların Yunanistan ile birleşmek arzularına muhalefet etmemiş, bu konuda genel itibariyle Rus-Yunan görüşleri doğrultusunda hareket etmiştir. Bu dönemde Fransa, Belçika'nın kendisine ilhakını arzulamış ve bu yüzden İngiltere ile karşı karşıya geleceği için Rusya'yı gücendirmek istememişti. Öte yandan Fransa tıpkı Rusya gibi isyanı ilk dönemlerde desteklese de süreç içinde bu politikasından vazgeçmişti. Bu durum ile isyanın seyri değişmeye başlamıştır.⁴²

Fransa'nın başında bu dönemde, milliyetçi ideolojileri de destekleyen III. Napolyon bulunmaktaydı. Napolyon Osmanlı Devleti hakkında pekiyi düşünceler beslememekteydi, Osmanlıyı çağdaşlaşmamış, geri kalmış bir devlet olarak gören Napolyon Girit konusunda da aktif bir politika takip etmekteydi. Napolyon bu politikasını uluslararası siyasette de dile getirmekten geri durmamıştı. Girit isyanının ilk evrelerinde Fransa'ya giden Yunan kralının Fransa'dan ayrılışı sırasında Napolyon, Yunan kralına *"Allahaismarladık aziz kardeşim iyi seyahatler temenni ederim. Unutmayınız ki Girit sizin için çantada keklik demektir"* diyerek kralı uğurlamıştı.⁴³ Girit'in Yunan Krallığına verilmesine yönelik bir politika takip eden Napolyon *"hal ve durum gerektirirse Suriye hıristiyanları için yaptıklarını Girit Hıristiyanları içinde yapacağını"* söylemekten de geri durmamıştı.⁴⁴ Öte yandan III. Napolyon Sultan Abdülaziz'in Paris'i ziyaret ettiği günlerde Abdülaziz'e, Girit meselesini açmak istemiş padişahta *"Girit ceziresi ecdad-ı izamın kanbedelidir"* diyerek konuyu kapatmıştı, Napolyon bu kez Abdülaziz'in yanında bulunan Hariciye Nazırı Fuad Paşa ile konuşmasında Girit ile ilgili yardımlarını bekleyerek, Osmanlının zor durumda olduğunu da bilinciyle sorduğu *"sayısız adanız var, şu Girit adasını satmaz mısınız?"* sorusuna Fuad Paşa; *"Hay hay memnuniyetle satarız"*, cevabını verince ümitlenen Napolyon *"kaçı satarınız"* deyince Fuad Paşa *"aldığımız fiyata satarız, acaba talibi var mı?"* cevabını vermiştir.⁴⁵

Yunan Krallığı adada çıkan isyanların geneline bakıldığında, isyanlar karşısında en aktif rol oynayan devlet durumundaydı. Megali idea ülküsünü gerçekleştirmek isteyen Yunan Krallığı için Girit önemli bir

⁴² Özgün, 2019, 11.

⁴³ Karal, 2003, VII, 20.

⁴⁴ Aydın, 2005, 25.

⁴⁵ Cengiz, 1999, 34.

sıçrama tahtası niteliği taşımaktaydı. İsyanın başından itibaren aktif bir politika takip eden Yunan Krallığı, adaya gönderdiği öğretmen ve papazlar ile ayaklanmayı başlatan aktör olmuştur. Krallık adadaki isyancılara mühimmat, para ve gönüllüler olmak üzere yardımlarda bulunmuş, Enosis isimli gemide isyancılara yardım için ayrılmış, oluşturulan komiteler isyancılara desteklerde bulunmuştu. Başbakan Cumandoros isyancılara mümkün olan yardımı yapmaya çalışmış, Yunan komutan Corneos'u isyancıların başına geçmesi için adaya göndermişti. Yunan halkının da isyancılara ciddi desteği mevcuttu. Atina'da adadaki isyancılara destek için 50 kuruş karşılığında gönüllüler kayıt edilmekteydi. Yunan basını da olayları körüklemek noktasında boş durmamaktaydı ve Avrupa kamuoyunu harekete geçirmek, para ve gönüllü yardımı almak için yayınlar yapmakta ve bunun karşılığını da almaktaydı.⁴⁶

İtalya bu dönemde birliğini yeni kazanmış bir devletti ve isyancılara yakın bir tutum sergilemişti. İtalya isyancılar için örnek teşkil etmekteydi. Milli birliğini tamamlama sürecinde İtalya'nın Venedik'i ele geçirme hadisesi isyancılar için önemli bir örnek olmuştur. Bunun yanında İtalyan lider Garibaldi isyancılara yazdığı mektupta "*Eğer bacaklarım izin verseydi, yiğit Giritlilerin kaderini paylaşmak için şüphesiz yanınızda olurum. Mamafih, onlar için elimden geleni yapacağım*"⁴⁷ diyerek isyan karşısındaki tutumunu açıkça dile getirmişti. İtalya ile Prusya bu dönemde yeni güçler olarak filizlenmeye başlayan iki güçtü ve ulusal birliklerini tamamlamayı ulusçuluk düşüncesinin yayılması ile mümkün gördüklerinden, Girit isyanında Fransa imparatoru III. Napolyon'un görüşlerini paylaşmaktaydı.⁴⁸

Avusturya geçmişten gelen politikaları gereği Osmanlı toprak bütünlüğüne yönelik tutumunu bu süreçte de devam ettirmişti. Genel olarak isyanın bastırılması ve sorunun çözümü sürecinde Avusturya'nın da İngiltere gibi Osmanlı tezlerini desteklediği görülmektedir. Avusturya hükümeti isyanın gündemden düşmesinin ardından açıkça Osmanlı

⁴⁶ Gümü, 2016, 30.

⁴⁷ Ünsal, 2009, 42.

⁴⁸ Tuncer, 2017, 200.

bütünlüğünü tehdit edecek her türlü hareketin karşısında olduğunu da belirtmişti.⁴⁹

Halepa'ya Giden Süreç

İsyanın 1869 yılında çözümlenmesinin ardından yaklaşık 10 yıl Girit adasında büyük çaplı bir olay meydana gelmemiştir. 1877-1878 Osmanlı Rus Harbi (93 Harbi) gerek Girit adasını gerek Osmanlı Devleti'ni derinden etkileyen bir savaş olmuştur. Savaş öncesi Balkanlarda ortaya çıkan Bulgar ve Bosna-Hersek isyanı ile de imparatorluk sıkıntılı günler geçirmiştir. Bu dönemde Yunan Krallığı Rusların yanında savaşa katılmak isteğinde bulunduydu da İngiliz baskısı göz önüne alınarak bu istek geri çevrilmiştir. Savaşı fırsat olarak gören Yunan Krallığı, Girit'te ayaklanma için 28 milyon drahmilik maddi destekte bulunmuş, isyancıların eğitimini vermek üzere adaya subaylar dahi yollamıştı. Sonuçta büyük bir felakete sonuçlanan 1877-1878 Osmanlı-Rus Harbi ve ardından imzalanan 3 Mart 1878 tarihli Ayastefanos Antlaşması Osmanlı tarihi açısından utanç verici bir durum olmuştur. Antlaşmanın 15. maddesine göre Osmanlı Girit adasında ıslahat çalışmalarına girişecek ve yapılacak bu faaliyetleri Rusya'ya bildirip danışacaktı. Rusya'nın kazandığı bu imtiyaz İngiltere açısından kabul edilemez bir durumdu. İngiltere bu nedenle olaya müdahil olup, ağırlığını koyarak Berlin Kongresinin toplanmasını sağlamış ayrıca Yunan Hariciye Nazırı Deligiannis'in de bu kongrede konuşmasını sağlamıştı, Deligiannis ise kongrede genel itibariyle Rumların bulunduğu yerlerin Yunan topraklarına katılmasını istemişti. Bu durum ile "*Megali İdea*" ilk kez uluslararası bir kongrede dile getirilmiş oluyordu. Deligiannis mevcut şartları göz önüne alarak ilk olarak Girit, Epir, Teselya'yı istemişse de⁵⁰ bu isteğin Balkanlarda bunalıma sebep olabileceğini ve bunun da Rusya'ya yarayacağını düşünen Avrupalı devletler Yunan Krallığını çeşitli vaatlerle bu hedefinden vazgeçirmişlerdi.⁵¹ Kongre genel olarak Yunan hükümeti ve Girit'teki isyancılar için olumlu geçmiş, Berlin Antlaşması ve bu antlaşmanın 23. Maddesi ile Ayastefanos'un 15. Maddesi kaldırılarak 23. Madde şu şekilde belirtilmiştir:

⁴⁹ Pınar, 2008, 7.

⁵⁰ Küçükler, 2005, 43.

⁵¹ Örenç, 2006, 168; Miller, 1923, 380.

Devlet-i Aliyye Girit ceziresinin bin sekiz yüz altmış sekiz senesi nizamname-i dâhilîsini haklı haklı görünecek tadilatı idhal iderek tamamıyla icra etmekliġi taahhüd eder. Bu muahadede kendüler için teşkilat-ı mahsusa tayin olunmamış olan sair Rumeli eyalet-i şahanesinde dahi Girit'e vergice ita olunan muafiyet müstesna olmak üzere âna mümasil ve ihtiyacat-ı mahalliyeye muvafık nizamât yapılacaktır. Bâb-ı âli her eyalette iş bu nizamât-ı cedidnin teferruatını bilmüzakere tertib etmek ve ekseri azası yerli ahaliden mürekkeb olmak üzere mahsus komisyonlar teşkil edecektir. Mezkûr komisyonların netice-i müzakeratı olarak tanzim edilecek teşkilat layihaları Bâb-ı âli'nin nazar-ı tedkikine arz olunacak ve Bâb-ı âli dahi bunları mevki-i icraya vaz için emr-i âli ve ferman gibi iktiza eden evrakı neşretmezden evvel Rumeli-i Şarki için teşkil olunan Avrupa komisyonu ile istişare edecektir.

Görüldüğü üzere Osmanlı Devleti'nden Girit adasında 1868 Nizamnamesi esaslarına göre ıslahat yapılması ve Avrupa devletlerine konu hakkında bilgi verilmesi maddesi belirtilmişti.⁵² Bu durum devleti Halepa Fermanına götürmüştü.

Berlin Antlaşması sürecinde Türk-İngiliz ilişkilerinde de eksen deġişikliği yaşanmıştır. İngiltere Osmanlı Devleti'nin özellikle XIX. yüzyılda önde gelen müttefiki konumundaydı ve Osmanlı'nın toprak bütünlüğünü koruyan bir politika gütmekteydi ancak 93 Harbi'nin Osmanlı için başarısızlıkla sonuçlanması ile İngilizler uzun yıllardır sürdürdükleri Osmanlı toprak bütünlüğüne bağlılık politikasından vazgeçmeye başlamıştı, İngilizler bu doğrultuda Kıbrıs adasına yerleşmiş hatta Girit adasına yerleşmeyi dahi planlamışlardı. Hariciye Nazırı Lord Salisbury'e göre Osmanlı hanedanını koruma yoluyla İngiliz çıkarlarını savunma politikası artık uygulanabilir bir politika olmaktan çıkmıştı. Lord Derby de Osmanlı'nın toprak bütünlüğünden yana kişilerdendi.⁵³ İktidardaki Muhafazakâr Parti bu süreçte Osmanlı'nın durumunu görmüş ve politikaları gereği büyük Osmanlı topraklarından ziyade Rus yayılcılığına karşı farklı tedbirler alma yoluna gitmişti.

⁵² Uçarol, 2006, 353.

⁵³ Armaoğlu, 1997, 529.

Berlin ile beraber Osmanlı toprak bütünlüğünü savunan bir başka devlet olan Avusturya İmparatorluğu da Osmanlı'nın sonunu görmeye başlamış ve Kont Andrassy önderliğinde politika değişikliğine gitmişti,⁵⁴ aslında Avusturya Hariciye Nazırı Andrassy, Osmanlı Devleti'nin yıkılması için henüz zamanın gelmediği konusunda Rus Başbakan Gorçakov'la anlaşmıştı.⁵⁵ Avusturya hükümeti bunun yanında ileri gitmekten de geri durmayacak, Balkanlarda Osmanlı aleyhine genişleyerek Rusya'nın stratejik hedefi olan Balkan coğrafyasında genişleyip Panislavizm'in önünü almaya çalışacaktı.

Rus Çarlığı ise verdiği mücadeleden sonra Osmanlı'ya imzalattığı Ayastefanos ile çok büyük çıkarımlar sağlasa da üstün İngiliz siyasi ve askeri gücü karşısında Berlin'de masaya tekrar otur(tul)muş, Panislavizm politikasını temel dış siyaset hedefi olarak gören Ruslar istediğini alamamıştı öyle ki Rus Başbakan Gorçakov da Berlin Kongresini kariyerinin en karanlık sayfası olarak nitelemiştir.⁵⁶

Muhtariyet'e Giden Süreç: Halepa Fermanı

Gazi Ahmet Muhtar Paşa, Hanya yakınlarındaki Halepa'da, İngiliz Konsolosunun da katılımıyla isyancılarla görüşmüş ve büyük devletlerin konsoloslarının kontrolünde, isyancılarla 23 Ekim 1878'de Halepa Sözleşmesi imzalanmıştır.⁵⁷

Sözleşme Osmanlı için hiç şüphesiz çok ağırdı, isyancılar tarafından baktığımızda ise birçok ayrıcalık elde ettikleri görülebilir. Meclisteki üye sayısının çoğunluğunun Rumlara geçmesi, Mecliste Rumca konuşma hakkı, bir Rum'un vali olabilmesi ve ada gelirinin ada için kullanılması gibi önemli haklar verilmiştir. İsyancılar Halepa Sözleşmesini yetersiz bulsalar da Avrupa devletlerin baskısı ile bu kararları kabul etmiş ve adada bir süre daha iç huzur sağlanmıştır. Bu kararname ile basın alanında da ortaya çıkan özgürlükle ilk Türkçe gazete olan İntibah⁵⁸ gazetesi yayın hayatına 6 Şubat 1881 tarihinde girmişti. Halepa ile birlikte adanın âşar geliri adanın

⁵⁴ Armaoğlu, 1997, 531.

⁵⁵ Tuncer, 2017, 243.

⁵⁶ Armaoğlu, 1997, 531.

⁵⁷ Uçarol, 2006, 363.

⁵⁸ Adıyeke ve Adıyeke, 2021, 287.

bütçesine bırakılmış, âşar ile birlikte toplanan maarif vergisi de ada bütçesine katılmıştı, yine Genel Meclis'in kararı ile bu tahsisat adadaki nüfus oranına göre her iki cemaat arasında eğitim hizmetleri için paylaşılacaktı.⁵⁹

1885 İsyanı

İsyana giden etmenlerden biri olarak Osmanlı-Yunan sınır sorunu ön plana çıkmaktadır. Berlin'den kalan sınır düzenlemeleri Yunan Krallığının gündemindeydi. Bu dönemde Yunan bürokrasisi Osmanlı'ya karşı yapılabilecek savaşta ısrar etmemişti, Kral George gibi yeni Başbakan da büyük güçlerin Osmanlı'ya karşı baskı yapacağını düşünmekteydi.⁶⁰ Yunan bürokrasisi 1880 yılında, Berlin Antlaşması'nın 24. Maddesinde yer alan Teselya ve Epir sınırlarında yapılması belirtilen düzenlemelerin yapılmasına yönelik teklifte bulunmuştu ancak Yunan Krallığına toprak verilmesine karşı olan padişah II. Abdülhamid bunu istememekteydi, devlet adamlarının çoğu ise Epir ve Teselya olmazsa Girit'in Yunanistan'a verilmesini söylemişlerdi.⁶¹ Bazı devlet adamları ise Girit'in verilmesini uygun görmeyerek, adanın verilmesinin vatana ihanet olacağı düşüncesini taşımaktaydı.⁶² Yunanistan daha ileri giderek istediği yerleri işgal etmeye kalkışsa da başarılı olamamıştır. Bu durum karşısında araya giren büyük devletlerin vasıtasıyla tekrar görüşmeler başlamış ve 24 Mayıs 1881 tarihli İstanbul Görüşmeleri neticesinde Teselya ile Epir'in Narda kazası Yunanistan'a bırakılmıştır.⁶³ Bu sonuçla, Berlin kongresi kararlarına göre Girit adası dışında 13.500 kilometrekare Osmanlı toprağı Yunanistan'a verilmiştir.⁶⁴ Adanın uluslararası bir mesele haline gelmesinden dolayı devletler de gelişen olayları takip etmekteydi, büyük güçler bu yıllardan itibaren Balkan devletlerinin kendi aralarında ve Osmanlı ile olan sorunlarına müdahale ederek sorunları kendi istedikleri gibi

⁵⁹ Adıyeke ve Adıyeke, 2021, 278.

⁶⁰ Dakin, 1972, 136.

⁶¹ Salâhî, 1967, 20; Ünsal, 2009, 52.

⁶² Örenç, 2006, 172.

⁶³ Örenç, 2006, 174.

⁶⁴ Eren, 2019, 82.

şekillendirmeye çalışmışlar, bu yolda bazen Osmanlı ile müttefik gibi görünseler de bazen tehditkâr ve baskı politikası yürütmüşlerdi.⁶⁵

Görüldüğü üzere gerek Osmanlı-Yunan sınır sorunu gerek adada Halepa Fermanı'ndan memnun olmayan kesimin durumu, adayı yeni bir isyana götürmekteydi. Bu sorunlara 1885 tarihinde Balkanlarda ortaya çıkan Bulgaristan tehlikesi ve bu tehlikeden dolayı Yunan Krallığı'nın megalı idea hedefine sarılması da eklenince adadaki isyanın da fitili ateşlenmişti. 18 Eylül 1885'te Filibe'de patlak veren ayaklanmanın ardından Doğu Rumeli ile Bulgaristan Prensiği'nin birleşmesi ve bu gelişmenin ardından gerçekleşen Sırp-Bulgar Savaşı Balkanlarda büyük bir gerilime yol açmıştı, bu olayla birlikte Helen milliyetçiliğinde, Bulgar düşmanlığı giderek artan bir önem kazanmış ve Makedonya için girişilen mücadeleyi şiddetlendirmişti.⁶⁶ Yunanlıların Bulgar yayılmacılığına karşı megalı idea'yı ön plana çıkarmaları ile Girit'teki isyancılar için de yeni bir bahane olmuş adada yeni bir isyanın da yolu açılmıştı. 1885 tarihinde Bulgaristan ile Şarkî Rumeli'nin birleşmesi öne sürülerek ayaklanan Rumlar adanın Yunan krallığı ile birleşmesini istemişler, birleşmenin olmamasından dolayı isyancılar bu kez Halepa'da bulunan muhtariyet hükümlerinin genişletilmesini istemeye başlamışlardı.⁶⁷ 1885 isyanı sürecinde Bâb-ı Âli isyancılarla anlaşma yolunu tercih etmiş 24 Temmuz 1887 tarihli ferman ile Girit adası halkına daha geniş imtiyazlar tanınarak sükûnet sağlanmıştı.

Devletlerin Politikaları

İngilizler hiç şüphesiz Osmanlı devletinin çökmesinin Avrupa için çok büyük tehdit oluşturacağını farkındaydı bundan dolayı en azından şartlar olgunlaşınca kadar Osmanlı devletinin ayakta tutulmasından yanaydı. İngilizlerin Girit üzerine tutumlarında değişiklikler meydana gelmişti, bu yönde Girit Meclisi'nde bulunan Müslümanlar da merkeze gönderdikleri telgraflarda, İngilizlerin tahriklerinden söz edip adada prenslik kurarak adanın Yunan krallığına bağlanması düşüncesinde

⁶⁵ Yazıcı, 2017, 12.

⁶⁶ Yavuz, 2017, 228.

⁶⁷ Karal, 2007, VIII, 121.

olundugunu belirtmişlerdi.⁶⁸ İngilizler bu dönemde Ruslarla da uzlaşma geliştirmeye başlayacaklardı. İngiltere Başbakanı Gladstone bu yeni politik tutumu şöyle özetlemektedir: “*Biz Osmanlıların dostu değiliz, biz Rusya'nın da dostu değiliz. Başlangıçtan beri savunduğumuz dava ne Osmanlı Devleti'nin ne de Rusya'nın davası olmuştur. Bizim savunageldiğimiz, bağlı (tâbi) toplulukların davası olmuştur.*”⁶⁹ Fransa bu dönemde pastadan pay almak için uğraşmaktaydı. Ekonomik olarak bağımsızlığını kaybetmiş olan Tunus'u gözüne kestiren Fransa, İtalyanların da Afrika emellerinden dolayı Tunus üzerinde koruyuculuğunu ilan etmişti.⁷⁰ Avusturya-Macaristan İmparatorluğu ise bu dönemde Osmanlı'nın hayata döndürülmesinin imkânsız olduğu kanaatiyle birlikte bir taraftan Osmanlı aleyhinde Balkan coğrafyasında hâkimiyet kurma, diğer taraftan Selanik körfezine doğru yayılma ve Arnavutluk üzerinden hâkimiyet kurma amaçlarından dolayı Rusya ve İtalya ile karşı karşıya gelmekteydi.⁷¹ Avrupa'nın yeni gücü olarak tarih sahnesine çıkan Almanya, Osmanlı'nın tersine bir politika izlemekten kaçınmıştır. 1878 Osmanlı-Rus harbine kadar İngiltere, Fransa, Rusya ve Avusturya arasında denge siyasetine dayalı harici politika yürüten Osmanlı Devleti, her ne kadar Berlin Kongresinde Alman Başbakan Bismarck tarafından aleyhte bir tutuma maruz kalsa da 1880'li yıllarla beraber Almanya ile yakınlaşma yoluna gitmişti. Osmanlı ile ortaklık Alman dış siyaseti içinde uygundu. Bu dönemde Almanya için en büyük tehdit kuşkusuz Fransa idi. Fransa'nın ittifaklar kurmasını Almanya istememekteydi. Bunun sebebi kurulacak ittifak sonucunda Almanya'ya açılacak olası savaş senaryosuydu. Yunan Krallığı'nın dış politikasında ise Osmanlı ile yaşanan sınır düzenleme krizi, ardından Bulgaristan tehlikesi ile uğraşılması gibi sorunlar yaşanırken iç siyasette de hareketli zamanlar yaşanmaktaydı. Yunan siyasetinde iki lider bu yıllarda ön plana çıkmaktaydı bunlar, Aleksandros Koumoundouros ve Charilaos Trikoupis. Trikoupis ile Yunan devletinde önemli değişiklikler olmuştu. Trikoupis, iyi bir altyapı sayesinde yabancı yatırımcıların ülkeye geleceği düşüncesinde idi. Yol yapımı, demiryolları için Fransa ve İsviçre gibi ülkelerden

⁶⁸ BOA. Y. EE. 114/30 Fi 09.07.1299 H – 27 Mayıs 1882 M.; Toprak, 2012, 132.

⁶⁹ Tuncer, 2017, 255; Özcan, 2011, 136.

⁷⁰ Özcan, 2011, 137.

⁷¹ Yazıcı, 2017, 12.

mühendisler getirtmiş,⁷² ordu ve donanma oluşturma, limanlar yapma işlerine girişmişti. Uygulamaya çalıştığı reformların maliyetli olmasından dolayı ülke, ekonomik olarak sıkıntılı süreç içerisine girecek ve bu durum devletin Girit gibi dış sorunlarda pasif kalmasına neden olacaktı.

1889 İsyanı ve Halepa Sözleşmesi'nin Kısıtlanması

Halepa ile başlayan yeni dönemde siyasi partiler etkin birer güç olarak ortaya çıkmıştı. Rum çeteleri, kurulmaya başlanan partilerle daha teşkilatlı ve resmi bir hal almıştı.⁷³ Adada farklı dinlere mensup insanlar arasında cinayetler artmış bunun yanında farklı partilere mensup insanlar arasında da cinayetler mevcuttu. Özellikle partiler arasındaki mücadeleler isyanın ana sebebi olmuştur. Yine Bulgaristan-Yunanistan çekişmesi ve megali idea hedefi isyanın sebeplerinden olmuştur. Sonuç olarak artık dağlar Hıristiyanlara limanlar ve şehirler ise Müslümanlara ev sahipliği yapmaya başlamıştı.⁷⁴ Zamanla Şakir Paşa'nın iradesi ve aldığı tedbirler sayesinde adada işler yoluna girmeye başlamıştı. Şakir Paşa ile beraber adada Müslüman valiler döneminin başladığı da görülmektedir, bu durum aynı zamanda merkezi yönetimin Hıristiyan valilere güvenmediğinin kanıtı olmuştur. Sonuçta Osmanlı Devleti tarafından isyanın bastırılmasında başarı sağlanınca 26 Ekim 1889 tarihinde yayınlanan bir ferman ile adaya verilen ayrıcalıklara sınırlamalar getirilmişti. Devlet belki de ilk defa isyancılara karşı taviz verme anlayışını terk ederek hem büyük güçler hem de isyancılar için beklenmeyecek bir karar vermişti.

Devletlerin Politikaları

Bu dönemde uluslararası konjonktür genel itibarıyla Osmanlı'dan yanaydı. Osmanlı Devleti'ne verilen bu rahatlık devletinde sorunları çözmeye yardımcı olduysa da Halepa Fermanının yürürlükten kaldırılması Büyük Güçleri hayal kırıklığına uğratan bir gelişme olmuştu.⁷⁵

⁷² Dakin, 1972, 146.

⁷³ Yavuz, 2017, 238.

⁷⁴ Karal, 2007, VIII, 122.

⁷⁵ BOA. Y. PRK. HR. 18/50 Fi 02.08.1311 H – 8 Şubat 1894 M.

İsyanın ortaya çıkmasına İngilizler tarafından sebebiyet verildiğine dair kuvvetli bir inanış vardı diğer taraftan ise, olayın başlangıcında İngiliz elçisi, hadisenin sona erdirilmesi için İngiliz devletinin Osmanlı'ya yardım etmekten geri durmayacağını da bildirmişti.⁷⁶ Genel itibarıyla İngilizler bu dönemde Osmanlı lehine tutarlı bir politika izlemişti. İngiltere'de Lord Salisbury kendisine sunulan, adada asayişin sağlanması için Osmanlı'nın aldığı kararlardan memnundu.⁷⁷ İngiltere, Yunan krallığının müdahalesine imkânsız bir hareket bakışıyla baktığını Yunan hükümetine bildirmişti.⁷⁸ İngiliz hükümeti bu dönemde Yunanistan'ın Girit'e müdahaleye hakkı olmadığı yönünde Lord Salisbury tarafından Trikopî'ye verilmek üzere Yunanistan'ın Londra elçisine cevap verilmiş, Lord Salisbury'nin bu cevabı vermesi üzerine de Trikopî'nin üzüldüğü ve hayıflandığının haber alındığı belirtilmişti.⁷⁹ Padişahın isteği üzerine Londra sefiri Rüstem Paşa, Girit meselesinde Osmanlı Devleti karşısında duran İngiliz bürokratları Gladstone ve Lord Rozbery ile yaptığı görüşmede, Girit meselesinden dolayı Yunanlıların güçlükler çıkartmasının önündeki şeyin İngiltere'nin Yunan notasına ve Yunanlıların zorluk çıkarmasına karşı kesin⁸⁰ tutumu olarak belirtilmişti.

Almanya Girit'te menfaatleri olmadığını ve Girit'e Osmanlı'nın mülki bakışıyla baktığını belirtmişti. Alman devletinin resmi yayın organı *Neueste Mitteilungen*'in 13 Ağustos 1889 tarihli nüshası, Helen hükümetinin, adadaki olaylara son vermek amacıyla müdahale edeceği tehdidini içeren bir nota verdiğini ancak İngiltere ve Üçlü İttifak'ın (Almanya, Avusturya-Macaristan ve İtalya) bu notaya olumsuz cevap verdiklerini ve Osmanlı'nın bir iç sorunu olan Girit meselesine, yabancı güçlerin müdahale etmesinin karşısında olduklarını bildirmiş, yine aynı gazetenin 16 Ağustos 1889 nüshasının bildirdiğine göre, İngiltere ile Üçlü İttifak, adada sükunet ve düzenin, Osmanlı Devleti tarafından en kısa zamanda sağlanmasını ve bu sağlandıktan sonra bazı kaçınılmaz reformların Osmanlı tarafından kesinlikle ele alınmasını dilediklerini belirtmişti.⁸¹

⁷⁶ BOA. Y. PRK. BŞK 11/80 Fi 01.11.1304 H - 22 Temmuz 1887 M.

⁷⁷ BOA. Y. PRK. EŞA 9/101 Fi 15.12.1306 H - 12 Ağustos 1889 M.

⁷⁸ BOA. Y. A. HUS 228/69 Fi 14.12.1306 H - 29 Temmuz 1889 M.

⁷⁹ BOA. Y. A. HUS 228/65 Fi 13.12.1306 H - 10 Ağustos 1889 M.

⁸⁰ BOA. Y. PRK. EŞA 10/42 Fi 05.05.1307 H - 28 Aralık 1889 M.

⁸¹ Yavuz, 2017, 256.

Fransa ve Avusturya'da adaya yabancı devletlerin müdahalesinin ya da Yunan krallığının hareketlerinin zarara sebebiyet verebileceğinden Girit'teki karışıklıklara Osmanlı'nın bir an önce son vermesinin çok gerekli olduğuna yönelik bir tutum vardı.⁸² Avusturya'da İngilizler ve diğer devletler gibi bir tutum içindeydi. Viyana'dan Avusturya sefaretine yazılan yazıda Girit'e Yunan krallığının müdahaleye hakkı olmadığı bu noktada Almanya, İtalya ve İngiltere'nin de aynı fikirde olduğu belirtilmekteydi. Avusturya elçisi baş tercümanı tarafından hariciye nezaretine verilen belgede bu düşünceye dayanan Almanya, İngiltere ile Avusturya hükümetinin hareketine katılmakla ve diğer taraftan İtalya devleti de Yunanistan'ın iddialarını tamamen geçersiz görmekteydi.⁸³

1889 İhtilali döneminde, Yunan toplumu, bir süreden beri Trikoupis'in uyguladığı kapsamlı modernizasyon programı ve beraberinde getirdiği keskinleşen sosyal sorunlarla boğuştuğundan dolayı, kamuoyu Girit meselesine dair ancak ölçülü denilebilecek bir tepki göstermekle yetinmişti.⁸⁴ İsyanın ortadan kaldırılması ile Yunanistan'da siyasi karışıklıklar meydana gelmiş ve hükümet değişikliği olmuştu, kamuoyu ise boş durmayarak adada isyan çıkarmak için komiteler kurma çalışmalarına başlamıştı.⁸⁵

1895-1896 İsyamları

Girit adasında parlamenter sistemin sona erdirilmesi ve ada halkının yönetime katılmasını engellemek için⁸⁶ çok çabalayan Girit valisi Mahmud Celaledin Paşa, Hıristiyan kesim tarafından sevilmeyen bir kişiydi.⁸⁷ Paşa bir gece evinde oturduğu sırada bir kişi tarafından kendisine suikast girişiminde bulunulmuş, bu olay da adada iki toplum arasındaki iplerin gerilmesine yol açmıştı.⁸⁸ Yine bu dönemdeki bir başka gelişme de İhtilâl Cemiyeti'nin (Epitropi) kurulması olmuştur, örgüt kendi gibi yeni

⁸² BOA. Y. A. HUS 228/54 Fi 11.12.1306 H - 8 Ağustos 1889 M.

⁸³ BOA. Y. A. HUS 228/69 Fi 14.12.1306 H - 11 Ağustos 1889 M.

⁸⁴ Yavuz, 2017, 255-256.

⁸⁵ Küçükler, 2005, 48.

⁸⁶ Yavuz, 2017, 266.

⁸⁷ Yavuz, 2017, 260; Türkgeldi, 1987, 51.

⁸⁸ Cengiz, 1999, 88.

kurulan Yunan Krallığı merkezli bir örgüt olan Etnik-i Eteryaya ile işbirliği yapmaya⁸⁹ başlayarak Eteryaya'dan para ve silah almıştı.

Olaylar sonucunda kaynama noktasına gelen adada, 1895 tarihiyle birlikte isyanın başladığı görülmektedir. Bu durum karşısında, ada halkına karşı sert tutum içinde olan ve suçlunun kendisi olduğunu öne süren vali Mahmud Celaleddin Paşa istifa edip yerine Turhan Paşa atanmıştır. Bu tarihlerde devletin Ermeni olaylarıyla uğraştığını gören Epitropi Cemiyeti Yunan konsolosunun da teşvikiyle isyana bahane olarak geniş haklar istediklerini bildirmişti.⁹⁰ İsyanın bastırılmasında ise baş aktör Abdullah Paşa olmuştur. Turhan Paşa ile göreve başlayan Abdullah Paşa'nın isteği ile adadaki asker varlığı 16 taburdan 30 tabura çıkartılmış ve onun taktikleri ile isyan bastırılmıştı.

İlk isyan girişiminin bastırılmasının ardından meclis seçimlerinin ertelenmesi ve asayişin korunmasına yönelik alınan kanunun süresinin bitmesi, isyancıları tekrar harekete geçirmişti. İsyanın durma noktasına geldiği sırada ise devreye Yunan krallığı girerek isyanı yeniden körüklemiş, 27 Mayıs 1896'da Yunan krallığından çok sayıda asker "Mian" adı verilen gemiyle Girit'e gitmişti.⁹¹ Bu süreçte daha aktif bir rol oynayan büyük güçler ise adaya elçilerini yollamışlardır, İngiliz, Rus, İtalyan, Alman ve Fransız elçiler ada halkına, adada bulunuş sebeplerinin asayişi sağlamak olduğunu bildirmişlerdi.⁹² Büyük Güçler bu dönemde Epitropi Cemiyeti'nin ve yaptığı ayrılıkçı çalışmaların Girit için tehlikeli olduğunu görmüş, diğer taraftan da Halepa hükümlerinin güncellenip tekrar yürürlüğe konmasını isteyip⁹³ bu yönde teminat almışlardı.

Büyük Güçler Osmanlı'nın yanında, süreç ile ilgili olarak Yunan Krallığı ile de görüşmekteydi. Yunan hükümetinden de bazı taleplerde bulunarak adaya destek verilmemesini istemişlerdi. Yunan kralı ise bu süreçte Osmanlı'nın adaya takviye göndermesinden dolayı "Türkler Girit'e beş tabur asker gönderiyorlar. Eğer adada şimdiki durum değişecek olursa

⁸⁹ Hülagü, 2001, 23; Ünsal, 2009, 58.

⁹⁰ Yavuz, 2017, 269; Detorakis, 1922, 360.

⁹¹ Yavuz, 2017, 277.

⁹² BOA. Y. A. HUS 355/85 Fi 14.02.1314 H - 25 Temmuz 1896 M.

⁹³ Türkgeldi, 1987, 58; Adıyeke ve Adıyeke, 2000, 152-153; Ünsal, 2009, 66-67.

ben de sessiz kalamam"⁹⁴ şeklinde bir açıklamada bulunmuştu. Ayrıca bu süreçte Osmanlı ile karara bağlanacak düzenlemeleri adadaki isyancılara kabul ettirmek ve Epitropi Cemiyeti'nin Osmanlı'nın izin vermesiyle davet edilmesi ve bu şekilde Yunan krallığında bulunan Girit Genel Meclisi üyelerinin adaya gelerek meclis çalışmalarını sağlamak için Yunan bürokrasisi ile görüşmede bulunulmuştu.⁹⁵ Bu süreçte uluslararası ilişkilerde olayın yatıştırılması için rol oynayan başat aktör Avusturya Hariciye Nazırı Kont Goluchowski olmuştur. 24 Temmuz'da diğer güçlere bir bildiri göndererek:

Ancak Hellen devleti, Girit'teki ayaklanmayı desteklenmeye devam ederse, Avrupa barışının her koşulda korunması amacıyla bu destek engellenmek zorundadır. Ben büyük güçlerin şu andan itibaren mesele üzerine amaca uygun olarak kafa yormaları gerektiğini düşünüyorum. Eğer Hellen hükümeti, büyük güçlerin isteklerini yerine getirmeyeceğini açıklar ve büyük güçlerin, Bâb-ı Âli'nin rızasını alarak yürürlüğe koymayı planladığı ablukaya uymaz ise bu devletlerin Atina'daki temsilcileri tarafından Hellen hükümetine bir nota daha vermek yerinde olacaktır. Tabii ki, böyle bir tedbirin söz konusu olabilmesi, bütün imzacı devletler azimli olmaları ve bu devletlerin Ada'daki olayları bitirmeye dönük girişimi hem Atina'da hem de Konstantinopol'de büyük bir oy birliği ile yürürlüğe koymalarıyla...⁹⁶

diyerek diğer devletleri uyarılmıştı. Bu öneri İtalya, Fransa, Rusya ve Almanya hükümetleri tarafından onaylanmışsa da Lord Salisbury'yi bu öneriye uzaktı. Salisbury'un endişesi, Osmanlı ile kombine bir tarzda gerçekleştirilecek uluslararası bir girişimin Hıristiyan Girit halkının şiddet yoluyla baskı altına alınmasına yol açabileceğiydi.⁹⁷ Goluchowski tarafından İngiliz hükümetine yeni bir teklifle gidildiyse de Lord Salisbury buna yanaşmamıştı.

İngiltere'nin desteği alınamayınca adanın ablukaya alınması düşüncesi gerçekleşmemişti. İngiltere'nin adada uygulanması düşünülen ablukaya katılmaması, büyük güçlerin adadan çekilmesine engel olmamıştı. Bu kez büyük güçlerin konsolosları, Lord Salisbury'in teklifi üzerine, adada

⁹⁴ BOA. Y. A. HUS 354/68 Fi 28.01.1314 H - 9 Temmuz 1896 M.

⁹⁵ BOA. Y. A. HUS 345/96 Fi 27.08.1313 H - 12 Şubat 1896 ---; Ünsal, 2009, 67.

⁹⁶ Yavuz, 2017, 280-281.

⁹⁷ Yavuz, 2017, 281.

devam etmekte olan karışıklıklara bir çözüm bulmak üzere tekrar çalışmaya başlamıştı, İngiliz inisiyatifi büyük güçler ve sultan arasında, Girit'in gelecekteki anayasal konumunu belirleyecek bir çerçevenin belirlenmesini amaçlamaktaydı. Bunun hazırlanması amacıyla İstanbul'da altı ülkenin elçilerinin katıldığı bir konferans toplanmıştı.

İngiltere parlamentosunda 1896 yılının Temmuz ayında İngiltere Hariciye Müsteşarı Lord Curzon yaptığı konuşmasında Berlin antlaşması gereği Girit durumunun devletlerarası bir sorun haline geldiğini ve bu sorunun çözümü için Osmanlı'nın dikkatinin çekilmesi gerektiğini bildirmişti.⁹⁸ Diğer yandan İngiltere hükümeti Girit meselesinde diğer büyük güçler ile beraber hareket ettiğinden, bu hususta teşebbüslerde bulunmaya kendisini serbest görmemiştir.⁹⁹ Bu süreçte adaya bakıldığında, Temmuz 1896 da yapılan Girit Genel Meclisi toplantısında meclisin Hıristiyan üyeleri istedikleri reformları konsoloslara ve Osmanlı yönetimine bildirmişlerdi.¹⁰⁰ Bu istekler maiyeti itibariyle Osmanlı devletinin kabul edebileceği şeyler değildi. Bu reformların kabul edilmesi halinde ada üzerinde Osmanlı hâkimiyetinin sadece ismi kalacaktı. Bundan dolayı devletlerin İstanbul'daki temsilcileri Osmanlı Devleti'nin beklentilerini de görerek yeni bir taslak hazırlamışlardı.

Bu düzenleme ile birlikte, isyancılar tarafından da istenmeyen Abdullah Paşa merkeze geri çağırılmıştı ancak bu yeni bir isyanı da başlatan bir durum olmuştur.¹⁰¹ Devletlerin elçileri de adadaki karışıklığın giderilmesi ve adanın sükuneti için yapılması istenilen şeyleri Osmanlı yönetiminden istemişlerdi, bu isteklere bakıldığında Halepa Sözleşmesinin yürürlüğe girmesi, valinin Hıristiyan olması, devletlerin onayı ile seçilmiş olması, askeri kuvvetlerin sayısının sınırlı tutulması şeklinde maddeleri içermektedir.¹⁰² Bu teklif karşısında Osmanlı yönetimi, istenilen şeylerin yapılmasına rağmen Girit'te bir türlü sükunet ortamının sağlanamamasından dolayı kaygılıydı. Sonuç olarak II. Abdülhamid, talepleri kabul etmiş ve İstanbul'da yapılan görüşmeler sonucunda Tevfik

⁹⁸ Adıyeke ve Adıyeke, 2000, 231.

⁹⁹ BOA. Y. PRK. BŞK 46/110 Fi 11.02.1314 H - 22 Temmuz 1896 M.

¹⁰⁰ Ünsal, 2009, 67.

¹⁰¹ Ünsal, 2009, 69.

¹⁰² BOA. İ. MTZ. GR 30/1136 Fi 12.06.1312 R - 24 Ağustos 1896 M.; Ünsal, 2009, 69.

Paşa ve devletlerin konsolosları tarafından “*Tadilat Layihası*” imzalanmıştı. Devlet artık adada yapılacak işlerde Avrupa devletleri ile görüşmede bulunuyordu. Örnek olarak, adadaki komisyon jandarma teşkilatına dış ülkelerden de alımın olmasını istemiş Osmanlı ise bu durumu Yunanlı olmaması, jandarma komutanı ve bazılarının yabancı olması kaydı ile kabul etmişti.¹⁰³

Adada huzurun tesis edilmeye başlandığı 1896 yılının son günlerine gelindiğinde ise güçlü bir iç aktör olan Epitropi Cemiyetinin önderliğinde Rumlar Osmanlıya karşı tekrar ayaklanmışlardı. İsyân kısa süre de bütün adaya yayılmıştı.¹⁰⁴ 25 Ocak 1897 tarihine gelindiğinde Epitropi Cemiyeti büyük devletlere gönderilen bildiri ile adanın Yunan krallığına katıldığını belirtmişti. İsyancılar, Osmanlı birliklerinin çatışmaların şiddetlendiği Hanya şehrini sarması ile zor durumda kalmış ve Yunan krallığından yardım istemeye başlamışlardı. Bu durum karşısında hareketlenen Yunan kamuoyu, Yunan kralı Yorgi'yi korkutmuştu. Kamuoyunun karşısında durmak istemeyen Kral Yorgi, oğlu Yorgi (Prens Georges) komutasında birliği adaya yollamıştı. 13 Şubat 1897 tarihinde Yunan Albay Vassos komutasında 2000 kişilik bir kuvvet Girit'e giderek adanın Yunan krallığına katılması için işgale başlamış¹⁰⁵ ve fiili olarak Yunan krallığı çatışmaya girerek, Osmanlı toprağını işgale başlamıştı. Albay Vassos adayı Yunan kralı adına işgal ettiğini belirtmişti. Yunan krallığının bu baskın ve hızlı kararı, Osmanlı'nın ve Avrupa'nın harekete geçmesine de neden olmuştu. Kendi toprağına yabancı bir ülkenin bu şekilde müdahale de bulunması ve işgal girişimi sonrası Osmanlı Devleti Avrupa ülkelerine nota vererek, bu devletler gözündeki uzlaşmacı tavrını koruma taraftarıydı ancak toprak bütünlüğünü korumaktan geri durmayacağını da bu nota ile belirtmekteydi. Büyük Güçler ise Yunan birliklerinin karaya çıkmasına karşıydı bu görüşte de başı Fransa çekmekteydi. Fransa, diğer güçleri Yunan krallığına müdahale etmek için ikna etmeye uğraşmış diğer taraftan da Osmanlıyı adaya güç göndermemesi noktasında uyarmıştı. İngilizler ise aynı düşünceleri paylaşarak, Yunan hükümetine yapılacak nasihatlerle sorunun aşılacağı noktasında Osmanlıya güvence vermişti. Almanlar bu

¹⁰³ BOA. İ. MTZ. GR 31/1168 Fi 09.08.1314 H - 13 Ocak 1897 M.

¹⁰⁴ Ünsal, 2009, 62.

¹⁰⁵ Armaoğlu, 1997, 561.

noktada oldukça katıydı, Almanlar tek çözümün, Yunan krallığına gemilerini Girit sularından geri çekmesini kabul ettirmek olduğu düşüncesindeydi.¹⁰⁶ Ruslar ise Yunan gemilerinin adaya gitmesi ve sevkiyat yapmasının, kral ve hükümetin bu durumu engelleyemediğinden ortaya çıktığını iddia ederek devletlerin bu durumu engellemek için tüm önlemleri aldığını belirtmekteydi.¹⁰⁷ İtalyanlara bakıldığında, bu olay karşısındaki en sert tepkiyi İtalyanlar vermiştir denilebilir, İtalyanlara göre olayların başından beri tek sorumlu Osmanlı yönetimi idi. Adada yapılması gereken ıslahatların Osmanlı hükümetine bildirildiği halde bunların, zorluklar çıkarılarak zamanında gerçekleştirilmediği ve bu nedenle olayların tırmandığı, İtalyanlar tarafından öne sürülmekteydi.¹⁰⁸ Diğer yandan İtalyan bakanlardan oluşan olağanüstü meclis Girit adasına yabancıların yavaşmalarını engellemek üzere donanma kumandanına doğu sularına hareketini emretmişti.¹⁰⁹ Genel olarak Büyük Güçler ileride daha büyük bir olay halini almasından çekindikleri Girit meselesinde, adayı abluka altına alıp Yunan güçlerinin adaya yönelik tutumlarının engellenmesi taraftarıydı. Bu işin nasıl olacağı noktasında İngiltere, büyük güçler adına bu hareketin Fransa ya da İtalya tarafından yapılmasını önermiş, Rusya bu duruma olumlu yaklaşırsa da Fransa kabul etmemişti.¹¹⁰ Devletlerin ortak müdahalesi konusunda İstanbul'da bulunan elçileri de devletlerine şu telgrafı göndermişlerdi: *“Ada'nın stratejik önem taşıyan noktalarına devletlerin deniz güçleri tarafından asker çıkarılmalıdır. Bu eylem Girit'teki insan haklarına ve devletlerarası hukuk kurallarına aykırı tutumları önleme amacına yönelik olacaktır. Aynı zamanda amaç sorunun çözümü için zaman kazanmaktır. Durum Osmanlı Hükümeti ve Yunan krallığına bildirilmelidir.”*¹¹¹

Büyük Güçler olaylar karşısında çift taraflı bir tutum sergilemekteydi, bir taraftan Osmanlının yanında Yunan krallığını kınayan bildiriler yayınlanırken diğer taraftan Yunan kralına *“kutlama telgrafları”*

¹⁰⁶ Adıyeke ve Adıyeke, 2000, 166.

¹⁰⁷ BOA. Y. A. HUS 366/81 Fi 02.12.1314 H – 14 Şubat 1897 M.; Adıyeke ve Adıyeke, 2000, 167.

¹⁰⁸ BOA. Y. A. HUS 366/75 Fi 12.09.1314 H – 14 Şubat 1897 M.; Adıyeke ve Adıyeke, 2000, 167.

¹⁰⁹ BOA. Y. PRK. PT 10/98 Fi 09.09.1314 H – 11 Şubat 1897 M.

¹¹⁰ Adıyeke ve Adıyeke, 2000, 172.

¹¹¹ Adıyeke ve Adıyeke, 2000, 172.

gönderilmekteydi. Batının bu iki yüzlü tutumundan yararlanan Yunan kralı ise halkının gözünde değerini yükseltmek için olacak ki istenildiği takdirde Osmanlıyı yeryüzünden silecek bir ordusunun olduğunu söylemekteydi. Bu tarihlerde İngiltere, Rusya ve Fransa 1896 düzenlemeleri ile ilgili Osmanlı'ya şu notayı vermişlerdi.

Büyük devletler huzur ve barışı sağlamak için ve Osmanlı hükümlerinin haklarının korunduğunu görmek arzusunda olduklarından Girit'e silahlı olarak müdahalelerini gerektiren isyanı yatıştırmak ve Yunan kuvvetlerinin Girit'ten gitmelerini sağlamak için gerekli araçları kullanmışlardır. 13/25 Ağustos 1896 tarihinde ilan edilmiş olan düzenlemede ortaya konan maddelerin uygulamasında meydana gelen aksamalar nedeniyle bu düzenlemenin artık günün koşullarına yeterli olmadığı onaylanarak aşağıdaki noktaları kararlaştırmışlardır:

1. Girit adası şimdiki durumda asla Yunanistan'a ilhak edilmeyecektir.

2. Ada için devletler tarafından muhtariyet yönetimi düzenlenecektir.¹¹²

Bu durum adaya resmi olarak, uluslararası sisteminde baskısıyla muhtariyetin verilmesi demektir. Kuşkusuz Osmanlı yönetiminin atabileceği çok fazla adım da yoktu. Osmanlı devleti bu isteklere rağmen yine de Avrupa devletlerine kendi isteklerini bildirip şart koştuktan da geri durmamıştı. Osmanlı Devleti'nin bu karşı teklifi üzerine Avrupa devletlerinin İstanbul elçileri ile İstanbul'da yapılan görüşmelerde adanın muhtariyeti için devletler antlaşma yoluna gitmişlerdi. Osmanlı ile antlaşma sağlansa da Yunan hükümeti bu duruma razı olmamış adaya çıkan Yunan güçleri isyancılarla beraber köylere saldırıp, insanları dahi katletmişti. Yunan krallığının adayı işgaline karşın İngiliz, Fransız, Rus, İtalyan, Avusturya ve Alman askerlerinden oluşan müttefik kuvvetler 15 Şubat tarihinde Hanya, Resmo ve Kandiye'ye asker çıkartarak kıyı bölgelerini ele geçirmiş bunun üzerine Yunan birlikleri de iç bölgelere doğru ilerlemişlerdi.¹¹³

¹¹² Ünsal, 2009, 63-64; Adıyeke ve Adıyeke, 2000, 175-176.

¹¹³ Adıyeke ve Adıyeke, 2000, 177.

Büyük güçlerin elçileri bu dönemde hem Yunan hem de Türk hükümetine nota verileceğini bildirmişti.¹¹⁴ Olaylar karşısında İngilizlerin ve Fransızların birbirine oldukça yakın politikalarına diğer devletlerde onay verince 2 Mart 1897 tarihinde Yunan krallığına nota verilip muhtariyetin genişletileceği belirtilerek, Yunan askerlerinin adadan çekilmesi istenmiş¹¹⁵ ve hiçbir şekilde adanın Yunan krallığına verilmeyeceği belirtilmişti.¹¹⁶ Öte yandan Lord Salisbury ile yapılan konuşmada Lord, Yunan krallığının genel tutumunu kınamakla beraber Yunan hükümetinin işin sonunda alttan alacağını karar ve inancındaydı, kendisi Girit ablukasının başlayacağını da ima etmişti.¹¹⁷ Büyük Güçler elçileri vasıtasıyla Yunan kuvvetlerinin altı gün içinde adadan çekilmesi yönünde taleplerini de bildirmişlerdi.¹¹⁸ Buna karşın, eğer Yunan hükümeti büyük güçlere meydan okumak isterse bu durumda ortaya çıkacak sonuçlara katlanması gerekecekti.¹¹⁹ Bu süreçte Yunan hükümeti Girit'in asayışı hususunda devletlerle birlikte hareket etme talebinde bulundursa da bu teşebbüsü hükümetler tarafından önem verilip, itibara dahi alınmamıştı.¹²⁰ Diğer dönemde Almanya, Rusya ve Avusturya hükümetleri Girit Adası'nın abluka altına alınması ve gerekirse bu ablukanın bütün Yunan kıyılarına genişlemesini teklif etmişti, bu teklife Fransa ve İngiltere de yakındı.¹²¹ Atina'da bulunan büyük güçlerin elçileri de ayın yirmi birinci günü olan Pazar gününden itibaren Girit'in müttefik donanmaları tarafından abluka altına alınmasının amiraller tarafından kararlaştırılmış olduğunu Yunan hükümetine bildirmişti.¹²²

16 Mart 1897 tarihinde Fransa Hariciye Nazırı Hanotaux beyanatında Girit'in muhtariyet idaresinin amiraller tarafından resmen ilan edildiğini¹²³ belirtmişti. Muhtariyet idaresini Osmanlı devletinin kabul etmesine ve büyük güçlerin tepkilerine rağmen Yunan hükümeti adada

¹¹⁴ BOA. Y. PRK. EŞA 26/46 Fi 02.10.1314 H - 6 Mart 1897 M.

¹¹⁵ Armaoğlu, 1997, 561.

¹¹⁶ BOA. Y. A. HUS 367/129 Fi 28.09.1314 H - 2 Mart 1897 M.

¹¹⁷ BOA. Y. PRK. HR 23/70 Fi 06.10.1314 H - 10 Mart 1897 M.

¹¹⁸ BOA. Y. MTV 151/182 Fi 29.09.1314 H - 3 Mart 1897 M.

¹¹⁹ BOA. Y. A. HUS 368/3 Fi 01.10.1314 H - 5 Mart 1897 M.

¹²⁰ BOA. Y. PRK. HR 23/79 Fi 24.06.1315 H - 20 Kasım 1897 M.

¹²¹ BOA. Y. A. HUS 369/23 Fi 12.10.1314 H - 16 Mart 1897 M.

¹²² BOA. Y. A. HUS 369/53 Fi 15.10.1314 H - 19 Mart 1897 M.

¹²³ BOA. Y. PRK. EŞA 26/78 Fi 13.10.1314 H - 17 Mart 1897 M.

sükûnet sağlanma işinin kendisine verilmesi ve adanın geleceği hakkında kendi görüşünün de alınmasını öne sürerek askerlerini adadan çekmeyeceğini belirtmişti.¹²⁴ Yunanlıların adadan çekilmemesi adeta dolan bardağı taşırması ve Avrupa devletleri Yunan krallığının ada üzerindeki faaliyetlerini önlemek amacıyla 21 Mart 1897 tarihinde adayı kuşatma altına almışlardı. Bu durum ile ilgili olarak Paris'ten gelen 10 Mart 1897 tarihli telgrafname'de Fransız meclisinde ada ile ilgili soruya karşılık, Fransız Hariciye Nazırı adadaki duruma binaen Girit'te Osmanlı hukuk-u hükümransı altında devletlerin notası ile bazı ıslahatların yapılacağı, devletlerin adaya çıkardığı asker sayısının beş yüzden altı yüze takviye edileceği, adaya çıkmış olan Miralay Vassos kumandasındaki Yunan askerinin adadan çekileceği, çekilmediği takdirde adanın muhasara edileceği, hatta Yunan sahillerinin dahi abluka edileceğini dile getirmişti.¹²⁵ Yunan hükümeti ise, büyük güçlerin adayı abluka altına almalarından doğan sorumluluğun sonuçlarının kendilerine ait olacağını protestonâme ile¹²⁶ bildirmişti.

Devletler adanın ablukaya alınmasının ardından ihtilal komitesinin eylemlerine son vermek için silahların toplanmasına karar verseler de bu durumda Müslümanların da silahları alınıp savunmasız pozisyona düşeceklerinden, Bâb-ı Âli tarafından bu durum Avrupa devletlerine bildirilmiş, bu durum karşısında her devlet Osmanlıya farklı cevap vermişti. Alman hükümeti çıkabilecek çatışmaya karşı silahların toplandığını bildirmiş, İtalyan hükümeti ise Osmanlı askerlerinin düzensiz bir şekilde taarruza kalkıştığı için silahların toplandığını bildirmişti.¹²⁷

Devletlerin Politikaları

Girit meselesi 1890'lı yıllarda İngiltere kamuoyunda unutulmaya yüz tutmuş durumdaydı.¹²⁸ Diğer yandan 1890'lı yıllarla beraber Osmanlı Devleti, İngiliz bürokrasisinde oldukça geniş yer kaplamaya başlamıştı. 1895'te adada ortaya çıkan karışıklıklar, Avrupa'nın diğer yerlerinde olduğu gibi İngiltere'de de duyulmuştu. Bu dönemde İngiliz politikalarının

¹²⁴ BOA. Y. PRK. EŞA 26/108 Fi 23.10.1314 H - 27 Mart 1897 M.

¹²⁵ Karan, 2006, 73.

¹²⁶ BOA. Y. PRK. HR 23/100 Fi 24.10.1314 H - 28 Mart 1897 M.

¹²⁷ BOA. İ. MTZ. GR 31/1205 Fi 07.11.1314 H - 9 Nisan 1897 M; Cengiz, 1999, 123.

¹²⁸ BOA. Y. A. HUS 240/70 Fi 22.03.1308 H - 5 Kasım 1890 M.

başında ise başbakanlık makamına yeni gelen Salisbury vardı. Salisbury, Osmanlı Devleti'nde reformların yapılmaması durumunda devletin bölüneceği kaygısını taşımaktaydı. Bu durumun olması halinde ise Rusya'nın boğazları ve Anadolu'yu ele geçirebileceğini, bu nedenle İngiltere'nin Rusya ile antlaşma yolunu aramasını öneriyordu.¹²⁹ Diğer yandan Salisbury, Girit adasında karışıklıkların tekrar görülmesinden dolayı da üzgündü.¹³⁰ Bu süreçte aktif bir politika izleyen Salisbury'in, Girit hakkında büyük güçlere yaptığı teklifine göre, adada muhtariyet tesis edilmeli, adanın işgali sona erdirilmeli, ada Osmanlı Devleti'nin bir parçası olarak kalmalı ve bu durum büyük güçler tarafından hem Osmanlıya hem de Yunan krallığına bildirilmeliydi.¹³¹ Salisbury, adaya Sisam gibi bir muhtariyet idaresinin verilmesini de belirtilmişti¹³² ancak ada Osmanlı'dan tamamen koparılmamalı ve Osmanlı'nın yönetimi altında kalmalıydı.¹³³

İngiliz politikalarının Osmanlı devletinin içinde de destekçileri mevcuttu, bu duruma örnek olarak Rüstem Paşa gösterilebilir. Rüstem Paşa yazdığı layihasında, Girit meselesinde İngiltere hükümetinin kötü fikir ve niyetinin olmadığı görüşündeydi, ona göre İngilizler, Osmanlı Devleti'nde bulunan Girit halkının rahat, bolluk içinde ve memnun olarak yaşamalarını arzu ediyordu. Paşa'ya göre İngiliz hükümeti, Girit'te ortaya çıkan karışıklıkların yerel bir şey olup bunu engelleme hukuki görevlerinin ise tamamen Osmanlı hükümetine ait bir iş olduğunu kabul etmiş ve harekâtın tamamında bu görüşü savunmuştu.¹³⁴ İngiliz hükümeti ayaklanma karşısında, devletler tarafından yapılan uyarıların Osmanlı yönetimi tarafından dikkate alınmasını yeterli bir tutum olarak görmekteydi.¹³⁵

Fransa adadaki olayların genişleyip büyümesinden çekinmekte, Osmanlı'nın karışıklıklar karşısında ileriye düşünerek hareket etmesinden yanaydı. Bu doğrultu da Fransa elçisi Cambon, II. Abdülhamid'e Girit'teki ayaklanmanın Balkanları ve Yunan krallığını da saracağı endişesi

¹²⁹ Tuncer, 2017, 275.

¹³⁰ BOA. Y. A. HUS 366/47 Fi 08.09.1314 H - 10 Şubat 1897 M.

¹³¹ BOA. Y. A. HUS 367/90 Fi 24.09.1314 H - 26 Şubat 1897 M.

¹³² BOA. HR. SYS 2869/2 Fi 19.09.1314 H - Fi 21.02.1897 M.

¹³³ BOA. Y. PRK. HR 23/35 Fi 19.09.1314 - 21 Şubat 1897 M.

¹³⁴ BOA. Y. EE 8/23 Fi 08.11.1307 H - 26 Haziran 1890 M.

¹³⁵ BOA. Y. A. HUS 355/48 Fi 09.02.1314 H - 20 Temmuz 1896 M.; Adıyeke ve Adıyeke, 2000, 151.

taşıdıklarını ve isyanın yatıştırılması için istenilen taleplerin karşılanması yönünde görüş bildirmişti.¹³⁶ Cambon, Sultan ile yaptığı ikinci görüşmede ise, işin önünü almak için zamanın giderek daraldığını, bir an önce Meclis-i Umuminin toplanıp, ahalinin şikâyetlerine kulak verilmesi, bir af çıkarılması, askeri harekâtların durdurulması ve soruna bir çözüm bulunması amacıyla da büyük güçlerin aracı olmasının talep edilmesi gerektiğini bildirmişti.¹³⁷

Adaya abluka uygulanması gündeme geldiğinde ise, Fransa Hariciye Nazırı Hanotaux, Petersburg elçisi Prens Gorçakov ile temas kurarak, abluka koşullarının tayini konusunda Rus Hariciye Nazırı Lobanov'un fikrinin ne olduğunu öğrenmesini istemişti. Fransa, adanın Osmanlı hâkimiyetinde kalmasını ancak kontrolün iki devlete de bırakılamayacağını, adaya geniş bir özerklik tanınarak bu sorunun üstesinden gelinebileceği düşüncesindeydi. Bunun yanında Fransa'nın her ihtimale karşı Ege'de bulunan filosuna destek amacıyla da 450 personeli ve 27 topa sahip gambotu, Cezayir'den Girit adasına gönderdiği de basında yer almıştı.¹³⁸ Yine Fransız kamuoyunda, Fransa Başbakanına sorulan, adanın Yunan krallığına bırakılıp bırakılmayacağı şeklindeki soru üzerine başbakan, Avrupa'nın birliği ile bu durumun mümkün olacağını beyan etmiş "*Avrupa ittihadı bozuldu mu da Girit verildi*" ifadesinde bulunmuştu.¹³⁹ Fransız hükümeti adadaki karışıklıkları Fransa'nın Girit konsolosu Blanc sayesinde yakından takip etmekteydi. Blanc Yunan devletinin çıkan karışıklıklardaki rolü hakkında da önemli bilgiler veriyordu, bu konu ile ilgili olarak Blanc bir telgrafında, Girit'te Yunan ajanları bulunduğunu ve bunların adada bulunan Rumları tahrik için başkent Atina'daki komiteler tarafından gönderildiğini belirtmişti. Blanc bu süreçte, Fransız devlet politikaları üzerinde belirleyici bir rol üstlenmişti.¹⁴⁰ Diğer yandan Blanc'ın 1896 isyanı sırasında Fransa Hariciye Nezaretine çektiği telgrafla İstiye/Estiye'de vukubulan bir olayı Türklerin Hıristiyanlara katliam yaptığı şeklinde bildirilmesiyle, Fransız kamuoyu bu

¹³⁶ Türkgeldi, 1987, 54-55; Adıyeke ve Adıyeke, 2000, 151.

¹³⁷ Yavuz, 2017, 276.

¹³⁸ Karan, 2006, 72.

¹³⁹ Karan, 2006, 73.

¹⁴⁰ Adıyeke ve Adıyeke, 2000, 161.

olaya büyük tepkiler göstermiş, Paris'te üniversite eğitimi gören Türk öğrencilere saldırıda dahi bulunulmuştu.¹⁴¹

Rusya bu süreçte, adada karışıklıkların büyümemesi ve sükûnetin sağlanması yönünde bir tutum içerisindeydi.¹⁴² Fransız hükümetinin abluka meselesi hakkında Rus bürokrasisinin fikrini merak ettiği noktada Rus bürokrasisi, Osmanlı'yı işin içine katmadan yapılacak hareketleri doğru bulmadıklarını ifade etmiş ve böyle bir harekâtın Osmanlı Devleti tarafından icra edilmesinde ısrar etmişti. Rus hükümeti her ihtimale karşı, isyan sırasında Ege'de bulunan kuvvetlerini, iki zırhlı göndererek takviye etmiş, bunun yanında Rusya'nın Atina sefiri ise, Yunan krallığının Girit de bulunan gemilerini geri almasını Rus imparatoru adına talep etmişti.¹⁴³ Rusya Başbakanı Prens Lobanov ise karışıklıkların büyümesine karşın Bâb-ı Âli'deki elçisine, Girit'e bir Hıristiyan vali tayini ve Halepa Sözleşmesini geçerli kılacak bir düzenlemenin gerçekleşmesi için elçiler arası girişimde bulunmasını bildirmişti. Devletlerin adaya müdahalesi sırasında da aktif rol olan Rusya, Girit'e gönderilecek altı yüz Rus askerinin nakli için Filot Patriyotif'in bir vapurunu tayin etmişti.¹⁴⁴

İtalyan hükümeti de Fransızlarla aynı düşünce de olup isyanın bastırılması için Osmanlı devletinin bu durum karşısında ihtiyatlı davranmasını tavsiye etmekteydi.¹⁴⁵ İtalyanlar bir Akdeniz devleti olduklarından bu hadise ile yakından ilgilenme taraftarıydı öyle ki Yunanlıları ablukaya alan işgal güçlerinin de komutanlığını üstlenmişlerdi.¹⁴⁶ İtalyan hükümeti, olayın büyüyüp Avrupa sorunu olmasından çekinmiş olacak ki olası bir çatışmadan ziyade sorunun sulh yolu ile çözülmesi taraftarıydı. Diğer yandan İtalyanlar sulh yolunu izlediklerini iddia etseler de İtalya'dan Osmanlı hariciyesine gelen haberler farklıydı. Bu haberlere bakıldığında, İtalya'da Girit'teki isyancılara yardım için gönüllü toplandığı, bunların İtalyan savaş gemileri ile adaya

¹⁴¹ Karan, 2006, 73.

¹⁴² Adıyeke ve Adıyeke, 2006, 227.

¹⁴³ Karan, 2006, 75.

¹⁴⁴ BOA. Y. A. HUS 369/48 Fi 14.10.1314 H - 18 Mart 1897 M.

¹⁴⁵ BOA. Y. A. HUS 353/5 Fi 02.01.1314 H - 13 Haziran 1896 M.; Adıyeke ve Adıyeke, 2000, 151.

¹⁴⁶ Adıyeke ve Adıyeke, 2006, 227.

gönderildiği yolundaydı.¹⁴⁷ Diğer yandan ise İtalyan hükümeti bakanlarından oluşan olağanüstü meclis, Girit'e yabancıların yavaşmalarını engellemek üzere donanma kumandanına, doğu sularına hareket emrini¹⁴⁸ vermişti.

İtalyan kamuoyuna bakıldığında ise geçmiş yıllardan beri Osmanlı askerini adada olan olaylar dolayısıyla suçlamaya devam etmekteydi. İtalyan basını genel olarak isyanın kötü bir hal aldığı ve Osmanlı askerlerinin Girit'te katliam ve yağma yaptığını dair haberleri yayınlamaktaydı, bunun sonucunda da İtalyan halkının isyancılara sempati duyup daha da ileri giderek isyan için gönüllü olmalarını dahi sağlamaktaydı.¹⁴⁹ İsyancılara İtalyanların da katılması üzerine ise Osmanlı Devleti ve İtalyan hükümeti arasında yürütülen diplomasi ile bu durum engellenmişse de Zanta adasında isyancılara yardım toplamak için bir eğlencenin düzenlendiği de bilinmekteydi.¹⁵⁰

II. Abdülhamid'in Rusya'dan nefret etmesi, İngiltere'den korkması ve Fransa'yı da küçümsemesi¹⁵¹ onu bu dönemde Alman imparator II. Wilhelm'e dolayısıyla Alman politikalarına yakınlaştıran etmenler olmuştu. Alman İmparatoru saray balosunda yaptığı konuşmada Girit ile ilgili, *"Yunan askeri Girit'ten çıkmadıkça Osmanlılarda çıkmayacağını ilan etmeli ki bu şekilde meselenin belki kan dökülmeden Osmanlı lehine sonuçlandırılması için Almanya'ya bir yardım sebebi olabilir."*¹⁵² şeklinde beyanatta bulunmuştu. Alman Hariciye Nazırı da karışıklıklar karşısında sert bir tavır ortaya koymuştu, bakan, Yunan tavrını eleştirmekte, büyük güçlerin, Osmanlı devletinin kendi haklarını koruma hakkına sahip olduğu konusunda hemfikir olduğunu, bu noktada garanti verdiklerini, belirtmişti.¹⁵³ Ayrıca Alman kruvazörlerindeki askerin gerekirse karaya çıkacağı yönünde açıklamada da bulunmuştu.¹⁵⁴ Almanya, Yunan krallığından adaya gönderilen silahların Pire limanından gönderildiğini ve

¹⁴⁷ Adıyeke ve Adıyeke, 2006, 227.

¹⁴⁸ BOA. Y. PRK. PT 10/98 Fi 09.09.1314 H - 11 Şubat 1897 M.

¹⁴⁹ Adıyeke ve Adıyeke, 2006, 234.

¹⁵⁰ BOA. Y. A. HUS 357/122 Fi 14.03.1314 H - 23 Ağustos 1896 M; Cengiz 1999, 91.

¹⁵¹ Tuncer, 2017, 279.

¹⁵² BOA. Y. A. HUS 367/149 Fi 30.09.1314 H - 4 Mart 1897 M.

¹⁵³ BOA. Y. A. HUS 366/94 Fi 14.09.1314 H - 16 Şubat 1897 M.

¹⁵⁴ BOA. Y. A. HUS 366/94 Fi 14.09.1314 H - 16 Şubat 1897 M.

bu limanın abluka altına alınmasından da yanaydı.¹⁵⁵ Alman kamuoyu da genel itibariyle hükümetleriyle aynı doğrultuda hareket etmişti. Alman gazeteleri, Newyork Herald gazetesinin Prens Bismark ile yaptığı röportaja geniş yer ayırarak; Prens Bismark'ın Giritlilerin Yunan krallığından daha fazla Osmanlı Devleti'nin yönetiminde bulunmaktan mutluluk duyacaklarını ve Osmanlı Devleti'nin daha büyük sorunları bertaraf etmiş oldukları şeklindeki ifadelerini yayınlamışlardı.¹⁵⁶

Avusturya-Macaristan İmparatorluğu XIX. yüzyılın genelinde olduğu gibi 1890'larda da sınır hattında belirecek yeni bir gücün ve arkasındaki hamilerinin kendi toprakları için ne gibi facialara zarar vereceğinin farkındaydı, bundan dolayı geleneksel olarak sürdürdüğü Osmanlı toprak bütünlüğü politikasına bu süreçte de devam etmişti. Diğer yandan Avusturya hükümeti Yunan krallığının Osmanlı Devleti'ne fiilen düşmanlık ettiği fikrindeydi¹⁵⁷

Adada çıkan karışıklıklar karşısında Avusturya-Macaristan devletinin Hariciye Nazırı Kont Goluchowski'de ön plana çıkmaktaydı. Kendisi Yunan krallığının adaya müdahalesini, Avrupa barışını bozabilecek bir durum olarak görmekteydi. Olaylara karşı takındığı tutum da diğer büyük güçler tarafından olumlu karşılanmıştı.

Avusturya-Macaristan yönetimi gibi kamuoyu da bu süreçte diğer devletlerle aynı politikayı gütmüştü. 22 Şubat tarihli Viyana gazeteleri Girit'te isyancıların karargâhının düvel-i muazzama'nın harp gemilerince topa tutulmaları hadisesi üzerine "*sulh-i umumi için emir bir harekât*" değerlendirmesini yapmışlar, tebligatlara rağmen Yunanistan'ın serkeşliğe devam etmesi durumunda sonuçlarına katlanacağını ifade etmişlerdi.¹⁵⁸

Yunan Krallığı 1890'larla beraber mali açıdan zor duruma girmişti. Trikoupis'in ekonomik alanda gerçekleştirdiği kapsamlı reform programı büyük borçlanmaya yol açmış ve Yunan hükümeti, 1893 senesinde iflas

¹⁵⁵ Armaoğlu, 1997, 561.

¹⁵⁶ BOA. Y. A. HUS 355/23 Fi 05.02.1314 H - 16 Temmuz 1896 M.; Adıyeke ve Adıyeke, 2006, 235.

¹⁵⁷ BOA. Y. A. HUS 367/18 Fi 17.09.1314 H - 19 Şubat 1897 M.; Adıyeke ve Adıyeke, 2006, 228.

¹⁵⁸ Karan, 2006, 80-81.

ettiğini açıklamak zorunda kalmıştı. Bu iflas ile Yunan Krallığı'nın uluslararası güçlere bağımlılığı da ortaya çıkmıştı.¹⁵⁹ Helenler bu dönem boyunca Girit'ten çok Makedonya'da artış gösteren Bulgar faaliyetleriyle ilgilenmişlerdi.¹⁶⁰ Yunan hükümetinin Koundouros'un başlattığı harekete karşı çıkması ve itidal tavsiye etmesi bu koşulların ürünü olarak şekillenmişti.¹⁶¹

Genel olarak büyük güçler arasında, adada yaşanan karışıklıkların büyüyüp bir savaş durumuna gelmemesi¹⁶² ve Avrupa barışının tehlikeye atılmaması için birlik mevcuttu.¹⁶³ Devletlerin birlikteliği işe yararmış, Yunan bürokrasisi geri adım atarak mevcut durumu kabul etmişti.¹⁶⁴ Büyük Güçler için bu süreçte Girit adasında çıkabilecek bir soruna karşı gösterilecek yegâne refleksin Osmanlı merkezi yönetiminin adaya imtiyazlar vermesi ve bunun karşılığında da Osmanlıya, Girit adasının hiçbir zaman Yunan krallığına katılamayacağını garantisini vermek olmuştur.¹⁶⁵

Dömeke Savaşı

Savaşın gerekçelerine bakıldığında her şeyden önce Yunan krallığının bitmek bilmeyen megalı idea ülküsü gelmektedir. Yine Yunan krallığının 1897 tarihine kadar, savaş istemesine Girit adasında gösterdiği tutum Osmanlı ile bir savaşın yapılmasını kaçınılmaz kılmaktaydı. Daha önce değinildiği üzere Girit'e asker çıkaran Yunan krallığı, büyük güçlerin bu olaya müdahil olması ve Yunan kuvvetlerini ablukaya alması ile geri adım atsa da hedefinden geri adım atmamıştı. Yunanlıların Makedonya ve Teselya bölgesindeki sınır faaliyetleri de bu dönemde devam etmekteydi.

Yunan Krallığı, halkının da bu işlerin nihayete erdirilmesini istemesinden dolayı savaş ilanı dahi vermeden, saldırıya geçerek

¹⁵⁹ Yavuz, 2017, 268-269.

¹⁶⁰ Yavuz, 2017, 269.

¹⁶¹ Yavuz, 2017, 269.

¹⁶² BOA. Y. A. HUS 367/77 Fi 22.09.1314 H - 22 Şubat 1897 M.

¹⁶³ Türkgeldi, 1987, 61; Adıyeke ve Adıyeke, 2000, 151-152.

¹⁶⁴ Armaoğlu, 1997, 561.

¹⁶⁵ BOA. Y. A. HUS 353/66 Fi 16.01.1314 H - 27 Haziran 1896 M.; BOA. Y. A. HUS 354/76 Fi 29.01.1314 H - 10 Temmuz 1896 M.; Adıyeke ve Adıyeke, 2000, 150.

Osmanlı'ya saldırmıştır.¹⁶⁶ Bu durum karşısında Osmanlı yönetimi ise müzakerelere yönelmiş bunun yanında büyük güçler nezdinde devletin topraklarını koruma yönünde haklı durumda olması, Osmanlı'yı savaşa sokan etmenlerden olmuştur. 17 Nisan 1897 tarihinde Osmanlı Devleti bir bildiri yayınlayarak Yunan krallığına savaş ilan etmiştir. Atina sefiri Asım Bey de Yunan Hariciye Nazırına nota vererek, Yunan hükümetinin tecavüzkâr hareketinden dolayı savaşın çıktığını ve iki ülke arasında siyasi ilişkilerin kesildiğini bildirmiştir.¹⁶⁷ Süreç içinde Türk kuvvetleri için bu harekât bir gövde gösterisine dönüşmüştü. Özellikle Milano geçidinin çok hızlı geçilmesi Avrupa devletlerini şaşırtmıştı. Yunan birlikleri son olarak Dömeke mevkinde mevzilenmiş bunun üzerine 17 Mayıs 1897 tarihinde harekete geçen Türk birlikleri 3 gün süren Dömeke Savaşı ile Yunan birliklerini mağlup edince, başkent Atina'nın yolu açılmıştı. Başkent'in tehlikeye girmesi sonucunda Rusya, Fransa, İngiltere devreye girerek Yunan krallığından Girit adasında muhtariyet idaresinin kurulmasını kabul etmesini bunun yapılması halinde Osmanlı Devleti'ne ateşkes teklifinde bulunacaklarını bildirmişler ve yapılacak antlaşmanın herhangi bir toprak kaybına neden olmaması esasına bağlı olacağı bildirilmiştir. Bu durum karşısında Yunan Hariciye Nazırı, devletlere gönderdiği telgrafta Yunan hükümetinin barışa yanaşarak Ruslardan yardım isteği ile Rus Çarı II. Nikola, II. Abdülhamid'e telgraf göndererek Yunanlıların masaya oturacağını, Girit'e muhtariyetin verileceğini, Yunan hükümetinin de büyük güçlerin belirleyeceği şartları kabul edeceğini bildirerek bir anlamda sıcak çatışma dönemini sonlandırmıştır.¹⁶⁸

Devletlerin Politikaları

Girit'in Yunanistan'a verilmesi, Osmanlı Devleti'nin diğer bölgelerinde özellikle Makedonya, Epir ve Arnavutluk'ta karışıklıkların çıkmasına da sebebiyet verebilirdi.¹⁶⁹ Büyük devletler genel itibarıyla savaş sürecinde tarafsızlık politikası gütmüştü. Devletler sürece, savaşın Osmanlı üstünlüğünde geçmesi sonucu müdahil olmuştur. Yunan hükümetinin durum karşısında yardım isteği ile devletler harekete geçmişti. Bu

¹⁶⁶ Sannav ve Turan, 2019, 995.

¹⁶⁷ Cengiz, 1999, 125.

¹⁶⁸ BOA. Y. PRK. ASK 128/122 Fi 07.02.1315 H - 8 Temmuz 1897 M.

¹⁶⁹ Ünsal, 2009, 85.

durumdan kârlı çıkararak da Girit adası üzerinde hakimiyetlerini pekiştirme yoluna gitmişlerdi. Savaşın sona ermesiyle de masada ortaya koydukları tavır ile Müslümanlara karşı Hıristiyan bir devleti ezdirmeme görüntüsü vermişlerdi öyle ki savaşı ezici bir şekilde kazanan Osmanlı Devleti masada büyük güçlerin araya girmesi ile ne yazık ki istediğini alamamıştı.

İngiliz ve Fransız politikaları bu dönemde tarafsız bir tutum içindeydi. Rusya ise her ne kadar geçmişten gelen Osmanlı'ya hasmane bir politika belirlese de bu olayda Yunan devletine destek verme konusunda isteksizdi. Diğer devletlerin politikalarına karşı çıkararak, Almanya ve Avusturya-Macaristan ile arasının açılması pahasına Yunan krallığına yardım da edemezdi. Avusturya-Macaristan İmparatorluğu Yunan genişlemesine karşıydı. Balkanlarda ortaya çıkabilecek yeni bir güç kuşkusuz Avusturya'nın işine gelen bir durum değildi. Almanya bu dönemde Osmanlı ile en yakın ilişki yürüten devletti ve politikaları gereği ilişkilerini geliştirdiği bir dönemde Osmanlı'nın karşısında bir tutum sergilemesi pek düşünülemezdi. Osmanlı Devleti'nin uluslararası antlaşmalarla belirlenmiş haklarını ve toprak bütünlüğünü koruma noktasında gerekli önlemleri almasında serbest olduğunu belirtmişti.¹⁷⁰ Alman İmparatoru II. Wilhelm Girit meselesi hakkında büyük güçler tarafından oluşturulan ittifaka karşı yardımlardan geri durmamış bunun yanında Osmanlıya da yardımdan geri durmayacağını belirtmişti.¹⁷¹

Süreci istedikleri gibi tayin eden büyük güçler savaşın çıkış sebebi olan Girit'te Yunan krallığına muhtariyet yönetimini kabul ettirmiş ve adaya tam anlamıyla hâkim olmuşlardır. Bunun yanında Girit'in başına Yunan kralının oğlu Prens George getirilerek Yunan krallığının ada üzerindeki hedefleri de diri tutulmuştur.

Sonuç

Çalışma, Osmanlı Devleti'nin denizlerdeki egemenliğinin simgelerinden Girit adasını kaybetme sürecini ve bu süreçte büyük güçlerin etkilerini ortaya koymayı hedeflemiştir. İçinde bulunduğu coğrafya nedeniyle tarih boyunca stratejik önemini koruyan Girit Adası, Fransız

¹⁷⁰ BOA. Y. A. HUS 367/25 Fi 18.09.1314 H - 20 Şubat 1897 M.; Cengiz, 1999, 124.

¹⁷¹ BOA. Y. PRK. EŞA 27/89 Fi 10.03.1315 H - 9 Ağustos 1897 M.

İhtilali'nin getirdiği milliyetçilik düşüncesi ile politik bir mesele haline gelmeye başlamıştır. XIX. yüzyıl ile birlikte küreselleşen dünyada önemli pazar alanlarının güzergâh noktasında olması nedeniyle önemini daha da artıran Girit Adası yaşanan isyanlarla Osmanlı askeriyesi ve bürokrasisinin gelişmesi için bir talimhane görevi görmüştür. Osmanlı'nın adada yaşanan olaylar karşısında genellikle uyguladığı tavizkâr politikalar devletin çözülmesinin önemli noktalarından biri olmuştur. Yaşanan süreç Osmanlı-Avrupa ilişkilerinin gözden geçirilmesine ve yeniden şekillenmesine de sebebiyet veren faktörlerden biri olmuştur.

Girit'in Türk hâkimiyetinden çıkışının en önemli sonuçlarından birisi adanın Müslüman halkının zorunlu göçü olmuştur. Yaşanan göç sadece fiziksel bir yer değiştirme değil kültürel ve sosyal bir dönüşümü de beraberinde getirmiştir. Adadan ayrılmak zorunda kalarak Anadolu'nun çeşitli yerlerine yerleştirilen Müslümanlar bu süreçte çeşitli zorluklar yaşamıştır. Yine adanın Osmanlı hâkimiyetinden çıkışı devletin denizlerdeki egemenliğini ve stratejik üstünlüğünü zayıflatmış ve çıkar amaçlı politika yürüten büyük güçlerin bölgedeki etkisini arttırmıştır.

Nitel araştırma yönteminin benimsendiği çalışma arşiv belgeleri gibi birincil kaynakların yanında araştırma ve inceleme eserleri gibi ikincil kaynaklarla da desteklenmiş, elde edilen veriler karşılaştırmalı analiz yöntemi ile değerlendirilmiştir. Bu kaynaklar büyük güçlerin ada üzerindeki çatışmalarını ve Osmanlı'nın adadaki egemenliğini koruma mücadelesini detaylı bir şekilde okuyucuya sunmuştur.

Sonuç olarak çalışma, Girit'in elden çıkış sürecinde Osmanlı Devleti'nin yaşadığı zorlukları ve büyük güçlerin bu süreçteki rolünü detaylı bir şekilde analiz etmiştir. Çalışmanın bulguları, yıkılmak üzere olan devletin askeri ve politik dinamiklerini anlamamıza katkı sağlamıştır.

KAYNAKÇA

Arşiv Belgeleri

BOA. Y. A. HUS	228/69, 228/65, 228/54, 355/85, 354/68, 345/96, 366/81, 366/75, 367/129, 368/3, 369/23, 369/53, 240/70, 366/47, 367/90, 355/48, 369/48, 353/5, 357/122, 367/149, 366/94, 355/23, 367/18, 367/77, 353/66, 354/76, 367/25.
BOA. Y. EE	114/30, 8/23.
BOA. Y. PRK. HR	18/50, 23/70, 23/100, 23/35, 23/79.
BOA. Y. PRK. BŞK	11/80, 46/110.
BOA. Y. PRK. EŞA	9/101, 10/42, 26/46, 26/78, 26/108, 27/89.
BOA. İ MTZ. GR	30/1136, 31/1168, 31/1205.
BOA. Y. PRK. PT	10/98.
BOA. Y. MTV	151/182.
BOA. HR, SYS	2869/2.
BOA. Y. PRK. ASK	128/122.

2. Tezler

Aksoy 2006	İdris Aksoy, Girit ve Girit'teki Ayrılkçı Hareketlerin Tarihi Süreci ve Kıbrıs'a Yansımaları, İstanbul Üniversitesi, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), İstanbul; 2006.
Cengiz 1999	Hasan Ali Cengiz, Girit İsyanları (1866-1908), Trakya Üniversitesi,

- (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi)
Edirne; 1999.
- Karan 2006 Niyazi Karan, Girit'in Yunanistan'a İlhakına Türk Kamuoyunun Tepkisi, İstanbul Üniversitesi, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), İstanbul; 2006.
- Küçükler 2005 Osman Zahit Küçükler, Türk-Yunan İlişkileri (1876-1909), Ankara Üniversitesi (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Ankara; 2005.
- Menekşe 2018 Metin Menekşe, Girit Müslümanlarının Zorunlu Göçü: Sevk ve İskân (1897-1913), Muğla Sıtkı Koçman Üniversitesi, (Yayınlanmamış Doktora Tezi), Muğla; 2018.
- Özcan 2011 Arif Behiç Özcan, Batılılaşma Döneminde Osmanlı Devleti'nin Doğu Politikaları, Selçuk Üniversitesi, (Yayınlanmamış Doktora Tezi), Konya; 2011.
- Ünsal 2009 Emin Ünsal, Girit'in Türk Hakimiyetinden Çıkışı, Trakya Üniversitesi, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Edirne; 2009.

3. Araştırma ve İnceleme Eserleri

- Adıyeke ve Adıyeke 2000 Ayşe Nühket Adıyeke ve Nuri Adıyeke, Osmanlı Devleti ve Girit Bunalımı (1896-1908), Ankara; TTK Yayınları, 2000.

- Adıyeke ve Adıyeke 2006 Ayşe Nükhet Adıyeke ve Nuri Adıyeke, Fethinden Kaybına Girit, 1. Baskı, İstanbul; Babıali Kültür Yayınları, 2006.
- Adıyeke ve Adıyeke 2021 Ayşe Nükhet Adıyeke ve Nuri Adıyeke, Osmanlı Dönemi Kısa Girit Tarihi, İstanbul; Türkiye İş Bankası Yayınları, Şubat 2021.
- Ahmet Cevdet Paşa 2008 Ahmet Cevdet Paşa, Osmanlı Devleti Tarihi, Ed. Mustafa Güçlükol & Bilge Bozkurt, Cilt 2, İstanbul; İlgi Kültür Sanat Yayıncılık, 2008.
- Armaoğlu 1997 Fahir Armaoğlu, 19. Yüzyıl Siyasi Tarihi (1789-1914), Ankara; TTK Basımevi, 1997.
- Aydın 2008 Mahir Aydın, Girit Sarı Kitap, İstanbul; Arkeoloji ve Sanat Yayınları, 2008.
- Aydın 2005 Mithat Aydın, "Sir Henry G. Elliot'un İstanbul Büyükelçiliği (1867-1877), Dönemindeki Bazı Büyük Siyasi Olaylara Bakışı", Ankara Üniversitesi Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi, Cilt 18, Sayı 18, Ankara; 2005, 21-49.
- Başeren 2006 Sertaç Hami Başeren, Ege Sorunları, İstanbul; Türk Deniz Araştırmaları Vakfı Yayınları, 2006.
- Bourne 1963 Kenneth Bourne, "İngiltere ve Girit İsyanı, 1866-69", Çev. Yuluğ Tekin Kurat, Tarih Araştırmaları Dergisi, Cilt 1, Sayı 1, 1963, 249-274.

- Dakin 1972 Douglas Dakin, The Unification of Greece 1770-1923, New York; New York St. Martin's Press, 1972.
- Detorakis 1994 Theocharis E. Detorakis, History of Crete, Iraklion; Translated by John C. Davis, 1994.
- Eren 2019 Erdem Eren, "Yunan Milliyetçiliğinin Tarihsel Arka Planı ve Politik Yansıma Örneği Olarak Batı Trakya Sorunu", İzmir Sosyal Bilimler Dergisi, Cilt 1, Sayı 2, 2019, 77-85.
- Etensel İldem 2000 Arzu Etensel İldem, Fransız Gezginlerin Gözüyle Türkler ve Yunanlılar, İstanbul; Boyut Kitapları, 2000.
- Gümüş 2016 Musa Gümüş, "1866-1869 Girit İsyanı ve Yunanistan: Namık Kemâl'den Tespitler", İnsan ve Toplum Bilimleri Araştırmaları Dergisi, Cilt 5, Sayı 1, 2016, 28-41.
- Hülagü 2001 Metin Hülagü, Türk-Yunan İlişkileri Çerçevesinde 1897 Osmanlı-Yunan Savaşı, Kayseri; Erciyes Üniversitesi Yayınları, 2001.
- Karal V 2007 Enver Ziya Karal, Osmanlı Tarihi, Ankara; TTK Yayınları, Cilt 5, 8. Baskı, 2007.
- Karal VII 2003 Enver Ziya Karal, Osmanlı Tarihi, Ankara; TTK Yayınları, Cilt 7, 6. Baskı, 2003.

- Karal VIII 2007 Enver Ziya Karal, Osmanlı Tarihi, Ankara; TTK Yayınları, Cilt 8, 6. Baskı, 2007.
- Miller 1923 William Miller, The Ottoman Empire and Its Successors 1801-1922, London; Cambridge University Press, 1923.
- Moorey 2019 Chris Moorey, A History of Crete, United Kingdom; Haus Publishing, 2019.
- Örenç 2006 Ali Fuat Örenç, "Berlin Kongresi Sonrası Osmanlı-Yunanistan Hudut Müzakerelerinde Ege Adaları'nın Askeri Durumu", Yakın Dönem Türkiye Araştırmaları Dergisi, Sayı 10, İstanbul; 2006, 167-196.
- Özgün 2019 Cihan Özgün, "Osmanlı'nın Bitmeyen Sancısı Girit Problemi ve Dış Politika", Tanzimat'tan Günümüze Olaylar ve Kişiler Ekseninde Türk Hariciyesi, Ed. İrşad Sami Yuca, Hidayet Kara, İstanbul; Kitabevi, 2019, 7-35.
- Özkaya Duman 2006 Olcay Özkaya Duman, "Bir Orta-Doğu Buhranı Cebel-i Lübnan Olayları (1860-61)", Mustafa Kemal Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, Cilt 3, Sayı 5, 2006, 1-14.
- Pınar 2008 Hayrettin Pınar, "Diplomasi ile Siyasetin Birlikteliği: Girit İsyanı ve Âli Paşa", SDÜ Fen Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi, Sayı 18, Aralık 2008, 1-22.

- Salâhî 1967 Mehmed Salâhî, Girit Meselesi 1866-1889, Haz. Münir Aktepe, İstanbul; Edebiyat Fakültesi Yayınları, 1967.
- Sannav ve Turan 2019 Sabri Can Sannav ve Cem Turan, "Askeri Zaferden Diplomatik Yenilgiye Bir Örnek: 1897 Dömeke Meydan Muharebesi ve Sonrasında Meydana Gelen Gelişmeler", Turkish Studies, Cilt 14, Sayı 4, 2019, 989-1000.
- Shaw 1977 Stanford J. Shaw, and Ezel Kural Shaw, History of the Ottoman Empire and Modern Turkey, Vol 2, Cambridge; Cambridge University Press, 1977.
- Şenışık 2014 Pınar Şenışık, Girit Siyaset ve İsyân, İstanbul; Kitapyayınevi, Eylül 2014.
- Toprak 2012 Serap Toprak, "Megali İdea'ya Bir Örnek: Girit", İnsan ve Toplum Bilimleri Araştırmaları Dergisi, Cilt 1, Sayı 1, 2012, 118-142.
- Tuncer 2017 Hüner Tuncer, Türk Dış Politikası, Cilt 1, Ankara; Kaynak Yayınları, Ekim 2017.
- Tural 2005 Erkan Tural, "Bir Akdeniz Adasının Serencamı ve 1868 Girit Vilayet Nizamnamesi", Çağdaş Yerel Yönetimler Dergisi, Cilt 14, Sayı 3, Ankara; Temmuz 2005, 67-98.
- Türkgeldi 1987 Ali Fuat Türkgeldi, Mesâil-i Mühimme-i Siyasiyye, Haz. Bekir Sıtkı

- Baykal, Cilt 3, 2. Baskı, Ankara; Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1987.
- Türkmen 2001 Zekeriya Türkmen, "Girit Adasını Osmanlı İdaresinden Ayırma Çabaları (1821-1869)", Ankara Üniversitesi Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi, Cilt 12, Sayı 12, Ankara; 2001, 219-244.
- Uçarol 2006 Rifat Uçarol, Siyasi Tarih (1789-2001), 6. Baskı, İstanbul; Der Yayınları, 2006.
- Yavuz 2017 Mustafa Yavuz, Demokratik İhtilaller Çağında Girit, İstanbul; Belge Yayınları, Haziran 2017.
- Yazıcı 2017 Nuri Yazıcı, "Batılı Büyük Güçlerin Osmanlı Devleti ile Münasebetlerinde "Çifte Standart" Meselesi", Yüzüncü Yıl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, Cilt 1, Özel Sayı 2, 2017.